

ОЛЕСЬ ДОНЧЕНКО

ПОВІЯ Й ЧЕРНЕЦЬ

(БАЛАДА)

У келії сумно
Горить каганець.
Схилився в задумі
Смаглявий чернець.

За вікнами листя
Зліта з яворів.
Сьогодні він в місті
Повію зустрів.

Фарбовані брови
І губи — кармін.
Такої розмови
Не відав ще він.

О, думи, як галич,
Як віщії сни!
До себе він на - ніч
Її запросив.

Сидить у чеканні
Любови і мрій,
А листя останнє
На дворі, як рій.

В віконце зоріє
Крізь віття осик,
Як серги повії,
Дзвінкий молодик.

Там вітер і гілки,
Мов стукає хтось.
Схилився зі стінки
Розп'ятий Христос.

Позлочена глина —
Терновий вінець.
І став на коліна
Смаглявий чернець.

„О, боже, не смію
Підвестися я,
Хай прийде повія
До мене моя!

Чи може я, боже,
Її так люблю,
Що душу тривоже
Повія мою?..“

Чернець у чеканні
Припав до вікна.
В червонім убранні
Ввіходить вона.

Фарбовані брови
І губи — кармін.
Низесенький робить
Чернець їй уклін.

„Барвінок хрещатий
Засох в самоті,
Прощайте, прощайте,
Деньки золоті!

Вже бачиш в-останнє
Ти свій монастир.
Ростання, ростання,
І зоряний вир...

Забудеш поклони,
Як дзвони гудуть,
На сонячні гони —
Туди наша путь!..

Лиш засне сторожа,
Ми підемо в двох.
Боїшся ти може,
Що скаже твій бог?

Даремна тривога,
Я знаю сама,
Ні пекла, ні бога,
Ні чорта нема!..“

Так мовить повія,
На відповідь жде.
Зробилось ченцеві
Обличчя бліде.

В віконце зоріє
Крізь віття осик,
Як серги повії,
Дзвінкий молодик.

Там вітер і гілки,
Мов стукає хтось.
Схилився зі стінки
Розп'ятий Христос.

Скалки буревію
Лютують, як звір.
Чернець і повія
Виходять на двір.

„Чого ти очима
Так страшно зориш?“
А вітер за ними
Шпурляє шпориш.

Шепоче, як злодій,
Як осени шум.
Чи жовтень то бродє,
Чи зойкає сум?..

Ось церква біліє,
Як око бліде.
„Куди це, повіє,
З тобою ми йдем?..“

І вже на порозі,
Де східці криві...
Шепоче в тривозі
Чернець молитви.

Шепоче і мліє,
І думи, як рій.
Чернець і повія
Вже в церкві пустій.

Темнота і тиша
Внизу і вгорі,
Лиш писнула миша,
Пробігли щурі.

Чернець по поклону
Із ляком кладе.
Його за колону
Повія веде.

Сховались. І тиша
Внизу і вгорі,
Лиш бігають мищі,
Блукають шурі.

І враз — чиїсь рухи,
Лунають кроки.
І тіні, як духи,
Сховались в кутки.

Заблимали в церкві
Свічки золоті,
З божниць, з закапелків,
Вилазять святі.

І знявся тут гомін,
І посвист, і сміх.
Повія в червонім
Іде до святих.

Зриває з Миколи
Осяйний вінець,
А там, з-за колони
В тривозі чернець.

„Вернися, вернися,
Повіє дурна!
Чи може це сниться,
Чи може — мана?..“

Виблискують в церкві
— Свічки золоті,
— В німі закапелки
Сховались святі.

Стоїть лиш повія,
І вгледів чернець:
Над чолом зоріє
Осяйний вінець.

„О хто ти, повіє?
Твій погляд пече,
На тебе не смію
Я звести очей!..“

Молюся до тебе
Я, мов до святих,
Хай бог мій і небо
Прощає цей гріх!..“

„Мій ченчику любий —
Тут мовить вона.
Кармін — мої губи,
Й сама я брудна,

Але я наділа
Осяйний вінець,
І ось на колінах
Стоїш ти — чернець!

Та, певно, й без цього
Проміння - вінця
Не нижче „святого“
Повія ченця.

О любий мій брате,
Один нам кінець:
Повія розп'ята
Й розп'ятий чернець!

Вже, певно, нікуди
Нам вкупі не йти,
Холодні - бо груди
Й немає мети!..“

Вінця золотого
Повія скида,
Іде до порогу
Похила така...

Остання надія,
Чи може маня?
Повії, повії,
Нема вже, нема...

Як зникло обличчя
І злотний вінець,
Все жде її й кличе
Даремно чернець.

І тільки зоріє
Крізь віття осик,
Як серги повії,
Дзвінкий молодик...

І. МИКИТЕНКО

ШИНКА

Шинка дуже смачна річ. Я це добре пам'ятаю. Мені вже тридцять років, з того часу доводилось коштувати багато де чого, але шинка... Ні, я до смерті її не забуду.

Пригадую, що мені тоді сповнилось одинадцять, дванадцятий пішов. Таких років людина стає вже на свої ноги, починає жити власним розумом, авторитет батьків губить потроху свою імперативність і взагалі доводиться людині виробляти свої погляди на життя.

Припустім, батькова махорка. Лежить вона завжди на комині. І нехай собі лежить, до якого часу. Але коли, я ж кажу, сповнилось одинадцять, дванадцятий пішов, то тут вона вже не влезить. Поперше сама собою приходить цікавість:

— А якби взяти та надсипати з півпачки, а потім, як іти в школу, та з товаришами під бобринецьким мостом і закурити?... Га?..

Будьте певні, що це не сама думка. Будьте певні, що за кілька днів вона перетвориться в діло.

Хлопці, звичайно, будуть страшенно здивовані... Посиплються запитання:

— Де ж ти взяв?

— От герой?

— Невже вкрав!

— І не боїшся?... Т-ц! Отето так тето.

Звичайно, Ладька може не повірити, що ти справді вкрав. Він неодмінно скаже, що ти знайшов, а знайти, мовляв, і дурень може, не те що там герой...

Але чому він це скаже?

По-перше його батько не вживає махорки. Взагалі в нього батько якийсь тютя. Отже сам Ладька ніколи не може вкрати не то що півпачки, а й пучки. Значить, героя з нього не буде. От він і яхидничає.

Та наплювать. Треба тільки за два, чи за три дні знову принести півпачки. Тоді вже ніхто не насміє й писнути. Бо де ви бачили, щоб знайшов хто раз півпачки, а потім знову й другий раз півпачки? Ніде.

І тоді вже ти герой. А раз ти герой, то гляди ж роби так, щоб не запламувати свого високого знання. Неси гордо і непохитно своє знамено. Припустімо, там доведеться витерпіти від батька який десяток різок, чи від учительки знову там десяток, півтора лінейок, або квадратиків. Наплювать. Ради ідеї старі школярі терпіли не скривившись, коли їм Юхим Іванович навіть і зовсім відкручував вуха. Але Юхима Івановича тепер немає.

Проте є Глафіра Іванівна. І вона, хоч і жінка, але справжня учителька. Вона, наприклад, може дати школяреві двадцять п'ять лінейок, навіть не посміхнувшись, навіть не розтуляючи губів.

Сильна жінщина.

Але вона не витримує згуку. Знову ж, хто це може довести?

Тільки герой.

Пригадую, що пістолета я вкрав у Янкеля, як купував тетрадьки. Купив дві тетрадьки за чотири копійки і вкрав на п'ять копійок пістолета.

Ніхто, жодна душа, не знала в нашому „отділенні“ за мій пістолет. Знав тільки я. І я сказав раз:

— А хочете, хлопці, я злякаю її.

Треба сказати, хоч мене всі добре знали, — я міг, припустім, у кого завгодно забрати коржі, сало, цукор, — але мені не повірили. Поперше Ладька:

— Овва!

— Та не „овва“, — сказав я, — а так, що вона й перекинеться.

— Тю, ти диви на нього, — сказали хлопці.

— Чим же ти її злякаєш?

— Вона самого земського поборе.

— Згуком, — сказав я. І більш ані пари з вуст.

Словом, кілька днів у класі точилися гарячі суперечки, — чим і як „він“ може її злякати. Що то має бути за такий згук?.. По-перше, вона за деякі „згуки“ справді дає по двадцять п'ять лінейок, але ще ніколи не було так, щоб вона злякалася. Та й від чого? Від згуку? Який же то має бути згук, раз так.

— Ага. — сказав я собі, — ну, побачите ж...

Саме того дня я нарешті вкрав дві крашанки. Прокляті кури взимку несуться дуже зле. Отже вони затримували всю справу. А тут ще мама, не похопишся поперед них: я в школі, а вони й підберуть, скоро яка знеслася.

Тепер лишалося тільки виміняти пістонів.

І от нарешті я маю за дві крашанки повнісіньку шабатурочку червоненьких паперових пістонів.

Пригадую, що мені серце мало не розірвалося з радости... Вони, ті чарівні, кругленькі пістони, начинені всередині сіркою та селітрою, лежали в моїй кешені... Я дивився на вчительку, слухав, як вона розповідає історію, і думав: „Чекай, чекай, буде завтра тобі історія“... А вони лежали тихо, пропикаючи своїм дотиком мою ногу.

Я не знаю, чи може тепер так впливати на тіло радій, як пекли тоді мою ногу пістони.

Увечері я зробив генеральну пробу. Я пішов на леваду. Верби шуміли й подзвонювали замерзлим віттям. Я почував себе героєм перед самим собою. А це головне. Поклавши на полицю п'ять штук, я простяг руку і гордо, відчуваючи в грудях надзвичайний тиск, — спустив курок...

— Бах!..

Ні, я не можу описати, як це було прекрасно.

Вночі (ви сами знаєте, що я не міг спати) я вирішив конче дати завтра заряда не з п'ятох, а... з десятох! Нехай, нехай...

Ви не уявляєте собі нашої вчительки. По-перше, коли ми приходимо вдосвіта, скоро одспівали треті півні, і починаємо „обережненько“ гатити підборами в „апаратні“ двері, вона виходить в коридор і лається. Чого лається? Хіба ми знаємо? Одначе двері відчиняє, ми входимо до коридору й обтрушуємо сніг. Вона стоїть напнута пишною ковдрою і здригується. Від неї пахне невимовно хороше. Сорочка, як сніг. Тіло, як сніг. Вона стрижена. І вся голова чомусь у білих паперових баранчиках. Куди вони діваються вдень, не знаємо. Вчителька палить цигарку, пахучу, як миро, лає нас, як тільки може, і велить сидіти каменем.

Ми сидимо каменем кілька секунд — вічність. В класі — півтемрява. Учителька, значить, знову лягла, досипає.

— А я вмію свистіти на чотири пальці, — починає сьогодні Хома.

— Ну? От бре...

— Дурний. А диви...

Нижний, як шелест, і тривожний, як сполох світання, вилітає з Хоминого рота свист. Це безумовно прекрасно. Але в моїй кешені — таємниця, перед якою свист, хоч би й на всі пальці, це просто забавка звуковиків. Та про мою таємницю знає тільки луна в глухій леваді та я.

Хлопці присікуються до Хоми, щоб навчив. Він почуває себе героєм, переможно поглядає іноді в мій бік і вчить хлопців вставляти чотири пальці гостряком.

— Отак, — каже він, — коли хочеш, щоб був настоящий згук... Знову глянув на мене.

— Червяк ти, — думаю я. — Свистяк ти, — і ще багато різних ущіпливих слів прикладаю до цього задаваки. Але в моїй душі розгортається неприступна гордість, і я вимовляю ці слова без злости.

Раптом Ладька, що ніколи нічого не вмів, свиснув. Та як свиснув! Він ніколи потім не міг так свиснути. Просто раз на життя чоловікові пощастило це зробити...

— Фю-іть-фіть, — гнучке, як сталь, як найтонша сталь, пронеслося по класі, вдарило в шибки, в стелю, в стіни і покотилося луною по коридорі...

Учителька в подібних випадках бере молотка і б'є ним у свої двері з середини.

Сьогодні ми думали, що вона розвалить школу...

День почався суворою карою. Ладька звичайно ревів, як рева, одбріхувався, просився і за кожною лінійкою вихоплював долоні, наче йому хто кидав на них з сковороди розпеченого млинця. Боягуз. Сопляк.

Всі мовчали. Обличчя були суворі. Чекали ще якоїсь пригоди.

Я забув сказати, що вчительша п'є о дванадцятій боржом. Це слово... Ну, рішуче і досі викликає воно якийсь трепет... Це одне слово чинило на „отділеніє“ дивний вплив.

— Кіріченко Гаврііл, принеси мне із моєї спальні боржом.

Ви чуєте? Боржом... Як це вам здається? Я міг сплести яке завгодно слово, бігаючи за вівцями цілий день по широкому полі і вигадуючи найчудніші слова і ріжну нісенітницю. Але такого слова,

тепер признаюсь, я не міг сплести. Звідки воно? Чарівне, як Ельбрус, що викликав у мене завжди асоціації про величезний брус, що об нього вітри нагострюють свої зимові крила.

Сьогодні вона послала чомусь Дубинчиного Василя, наче він щось там розбирає. Я ж перший учень в „отділенні“, крім того, наші мама завозять їй найчастіше різної живности за мое „поведеніє“, і я до цього часу мав виключне право ходити до неї в спальню і навіть крав великої недокурки. Отже при чім тут Василь Дубинчин?

— А, так ти он як, — зловісно подумав я. — Десять зарядів. Ні на один менше. — І рука моя поклала на полицю точно десять надзвичайної вибухової сили пістонів.

— Что ти шепчешь, Кіріченко? — спитала вона, наливаючи в шклянку кришталевої рідини.

— Пойді - ка, голубчик, к доске. Ну. Пойді - ка сюда...

Хм! Чого б це я мав іти до дошки? Я вже тиждень, як не розгортав книжки і безумовно не рішу задачі.

— Что же ти стоїшь, как столб?

— Ось вона його злякає... хі - хі, — почув я позад себе таке противне образливе хіхикання. Безумовно, хіхикав Хома. Свистун нещасний.

Мені вдарило в голову.

— Я й сотпеда ответю, — сказав я.

— Ш - Ш - Ш - Ш - Ш - ш - то - о?...

Вона хотіла поставити на столика шклянку і підійти до мене. Ви розумієте чого? Ну, я зовсім не хотів бути таким покірним телям. Я стояв за партою, як скеля, хоча в колінах проходило тримтіння і під шкірою горіла кров. Це було безперечне велике повстання духа. Рука фатально виприснула з кешені. Курок був зведений...

— Ш - то? Я тебе...

Але вона не договорила. Чудовий, громовий вибух — „Ба - ббах!“ і гострий запах сірки був їй за відповідь. Ви можете собі думати, що то був ка - зна який вибух. Ну, а я вам скажу, що він наповнив класу, як громом...

Ха - ха! Кажуть, що я поблід. Але вона, пригадую, впустила шклянку з боржомом, стала, як крейда, і гепнула (на своє щастя) в крісло.

Скільки б, ви думали, вона мовчала? Ми вже гадали — вона оніміла. Але за який час, запевняю вас, що дуже довгий, перелякані хлопці помітили, що вона ворухить губами.

— Води, — вимовила вона.

Що ж я роблю? Я давно вже впустив пістолета додолу і підгорнув його ногою під ніжку парти. Нехай вона спробує взнати, хто дав постріл і де та зброя. Тепер я кричу на хлопців:

— Та дайте ж швидче води! Фулігани...

Сам я перевозжу холодний погляд на Ладьку та на Хому, що тримтять, як недорізані курчата. Але вчителька вже прийшла до пам'яті.

— Встать, — командує вона, як старший ундер-командир. Я іменно пригадую старшого ундер-командира, нашого сусіду, що прийшов „на побивку“ і за чаркою що - дня проробляв перед нашими батьками всі ці грізні команди...

Одначе, мені не треба вставати, коли я стою цілий час, як „столб“ (так думає вона). Ні, я стою, мов скеля, — так воно є в дійсності.

Всі, як один... Що там, як один. Ніколи ще не вставало „отділеніє“ так, як цей раз. Вони зірвалися, а не встали.

— Чь-то ето? Чь-то, я вас спрашиваю, осли, ефіопи, — промовила вона так тихо, що я... власне не злякався, а так просто мені стало чомусь моторошно.

— Кто ето, я вас спрашиваю, каторжане закоренение... Кто ето такую произвол дерзкую гнусь?...

— Ну, — подумав я, — доволі з неї було б і п'яти зарядів. А так ще матимеш халепу.

Всі мовчали. Як дерево. Як камінь. Ну, вже наша класа щоб вказати на кого, то ні. Крім того, ніхто не знав. Я сидів на задній парті, а вибух наче розірвався з неба. Проклятий запах і трохи диму! Вони загубили мене. Кажуть навіть, що блиснув огонь. Я не пам'ятаю таких дрібниць.

Але що вона робить? Вона йде просто до мене і нюхає. Нюхає вколо мене, потім лізе під парту і нюхає там. Я заглядаю за викіт і бачу, як їй червоніють спочатку шия, потім розкішні груди.

— Вон, — каже вона з риданням. — Вон с моїх глаз, арестант уголовний...

— Глафи́ро Івановна, — зривається перше з моїх вуст.

— Вон до свіней, навекі вон, щоб я тебя не відела, отраву моеї печені... інквізітор моїх нервов. Вон! Ти...

Таких слів вона ще ніколи не казала, як тоді. Я не хочу їх повторювати, хоч вони до мене й не пристали. Не хочу з принципу.

Подумайте сами, що мені залишалось робити? Вона й не подумала за лінейку. Вона ані торкнулася до мого вуха. Вона не бажала мати зі мною ніякої справи. Навіщо б я мав виявляти непотрібну влізливість?

Вон, то й вон. Я взяв і пішов. А що ж би ви зробили на моему місці?

По-перше, вона думає, що я стрельнув з ключа. Гвоздиком. Ну, а це хіба такий великий злочин? Тут може не бути зарані продуманого плану. Могло трапитись випадково. Значить, можна буде сказати когось, щоб завтра дістав з-під парти пістолета. А там, через кілька днів, я знову сидітиму в класі й приноситиму їй з спальні боржом.

Так думав я під Бобринецьким мостом, чекаючи, поки йтимуть товариші.

Я власне міг піти собі додому й без них. Героям непотрібні оплески і хваління. Але я міг образити їх.

І дійсно, коли я вийшов назустріч їм з-під мосту, — вони закричали мені й понесли мою торбу з книжками. Вони не знали, що можна виголошувати на честь героя промови, і тільки давали мені кожен — хто перо, хто шматочок олівця, хто половинку гуми, хто аркуш нової промокачки.

Так, за такі хвилини варт постраждати...

— А пістолета не знайшла? — питаю я між іншим.

— Якого пістолета? — дивляться на мене товариші. Я загадково посміхаюся, беру за шию одного і ми відходимо вбік. Я даю йому директиви, де і що. Він гордий з моєї уваги...

Що й казать, то був знаменитий день.

* * *

Як же розгортаються даліші події?..

Вона переказує татові черездесятького, щоб тато прийшов чогось до неї. І це в той час, коли я збираюся „в школу“, набиваю торбу книжками, велю мамі дати мені сьогодні піріжків і таке інше. Ви розумієте, як це неприємно!

— Що, вже знову якогось хука встругнув? — питають у мене тато.

Я дивуюся надзвичайно. Що я міг такого зробити? Тато можуть спокійно сидіти вдома, що там вона ще вигадала? За кілька днів ми маємо заколотити кабана, мабуть вона знає. Але шинка має добрих три чотири тижні висіти в димарі, доки буде готова. Чого ж тепер іти?

Тато мовчать. Я заспокоєний чіпляю торбу через плече. Товариші (вони знають, як треба робити) уже гукають мені в вікно. Я вихожу до них, як король.

Одначе, як тяжко всидіти кілька годин під мостом! Ви собі не уявляєте. Фантазія виносить тебе на чарівних крилах. Де ти за цей час не перебуваєш! Але зрештою стає зимно. Ноги клякнуть, піріжки давно з'їдено, тепер лишається тільки чекати, доки вони йтимуть зі школи.

І як несподівано заплуталась спина. Поперше, вони йдуть сьогодні без крику, на обличчях якась розчарованість.

Я зустрічаю їх і простягаю до Гараська руку за пістолетом. Всі мовчать. Він не дивиться на мене.

— Що трапилось? — питаю я.

— Ніякого пісталета там немає, — відповідає Гараська.

Цього вже я не чекав. Невже він намір украсти мого пістолета, переховав його в інше місце і тепер думає, що я повірю йому?..

— Віддай, — кажу йому, — зараз! Віддай, коли не хочеш, щоб я тебе вдарив по „чорнильниці“. (Завжди йому вся морда в чорнилі, просто дивно, як це він робить).

— Ану вдер — кидає він з-під лоба. І ви чуєте, як він вимовляє це слово? Він каже „вдер“... Кожному ясно, що це погорда. Я не можу цього стерпіти. Я змішаю його з грязью... Та я йому...

— Не зачіпай! — кричать хлопці: — він ні при чому. Пістолета може там і не було. Хі-хі...

Знову Хома. Нещасний, він думає, що вколов мене...

Виявляється, що пістолета справді під партую не знайшли. Він зник, мов у казці. Учителюша безумовно щось знає... Так думають усі. Вона дала Гараськові шіснадцять квадратиків по щиколотках, як тільки той нахилився під парту. Але не спитала, чого він там шукає. Ми не кажемо, Гараська сам винен: чого бул нахилитись, коли перед тим він і так уже облазив всі парті? Але чому вона не спитала? А на що їй питати, коли вона мабуть знає не тільки що там був пістолет, а ще й те, де він зараз.

Так заплуталась справа.

— А хто приносив їй боржом?..

Ця думка була геніяльна. Як блискавка. Таку прозорливість міг виявити тільки я — з цим усі погодились. Але Дубинчиного Василя раптом не стало. Він наче провалився крізь землю. Ми тільки тепер помітили.

— Ну, то він його бачив у неї в спальні. Барбос. Хай не думає собі, що ноги йому будуть цілі...

Нам тепер ясно, що пістолет у неї в спальні і викрасти його не легко. Але принаймні ми знаємо, де він. Зрештою неможливо тільки видертись на небо. Що ж до вчительшиної спальні, то я знаю деякі інші входи, крім дверей з коридору.

Значить, я йду додому посвистуючи і влучаючи іноді дуже вже сміливого собаку грудкою межи вічі.

Уявіть же собі, що я бачу, входячи до себе в хату. Мама стоять біля печі зажурені і зустрічають мене такими-о словами:

— Довчився? Матимеш тепер від батька на рибу. Ой, шибенику ти неслухняний, свиня ти нескребена.

— Що таке?.. Я не розумію, що ви хочете цим сказати. А це що? На столі лежить мій пістолет.

— Мій пістолет!?

— Буде тобі пістолет, зараз увійде батько.

Ви нічого не розумієте? Так, я теж не сподівався, щоб тато, не зважаючи на мою розмову з ними, взяли та й сходили до вчительші. Одначе, я швидко догадався, що так воно і є.

— Ховайся! — сказали мама. Але треба їм було сказати це раніше.

Розчинилися двері. Увійшли тато, при чому в руці в них (хоч вона й була за спиною) помітив я одну замашну річ, з якої я зробив правдивий висновок, що тато були оце зараз на леваді. Тут я згадаю, що тоді починався березень і поволі відходили від морозу рослини, а особливо лоза. У нас на леваді була надзвичайна лоза. Може хто знає, що це за гнучка річ? Тому я не смію нагадувати зайвий раз... Але хто не знає, тому тяжко буде зрозуміти.

Одним словом, тато мали зо мною розмову. Мені здається — почалась вона так:

— Ну... Стрілець. Гайдамака. Догрався? Вигнала... Зовсім вигнала..

І на цих словах татова рука з-за спини піднялася вгору і...

Власне я гадаю, що цього діалогу можна, без великої уйми для оповідання, не писати. А ще тому, що далі він має повторитися значно виразніше, коли справа дійде до шинки.

* * *

Отже я, трохи одійшовши після цієї „розмови“, почуваю себе не зле. Проходять дні, непомітно складаються з них тижні. Я не можу вірити. За школу ніхто не згадує. Щось мені підказує не дуже часто потрапляти на око татові, — я так і роблю. Є дуже багато місць, куди я мушу сходити, наприклад, до баби, потім до хрещеного в третій звод, потім іще лишається багато хатів, де я дуже давно не був через ту школу. Отже тепер мені навіть не стає часу. Хлопці заздять мені до останньої міри. Недавно ми закололи кабана. Тато готують шинку, — незабаром великдень і я їстиму її скільки завгодно.

Як це прекрасно звучить в оповіданні! Але в житті все має лице і ницю. Як тільки шинка почала доходити в димарі, виявляється, що

найбільший кусень готується... Для кого ж ви гадаєте? Так. Він готується для вчительші.

Я мушу забути за всіх і за хрещеного, і сісти за книжку: тато гадають, що їм удасться таки вговорити її прийняти мене знову до школи. Вони йдуть до неї мало не що-дня і кажуть, що вона починає м'якшати. Я собі думаю: щоб вона вже закам'яніла на віки...

Тим часом вони конче приходять з татом до згоди: я принесу їй „окорок“, а вона вже сама навчить мене, як стріляти... Останній пакт цієї угоди я відчуваю тільки силою своєї інтуїції, бо тато його майже не зголошує, мабуть через те, що завтра „плащаниці“ і він не хоче псувати мені настрою. Любий тато. Він умів виховувати в мені вдячність.

І от надходять найтрагічніші моменти. Я вбираюся завтра в нову сорочку, мажу олією чуба, — я готуюся до плащаниці.

В звичайних випадках це дуже весело. Ви кладете собі в кешеню дві червоні крашанки і йдете до церкви дуже повільно, щоб не потовкти крашанок. Ви маєте покласти їх в мідяну миску перед плащаницею. І ось, як тільки ви за ворота, уже вам хочеться дременути, щоб аж земля задвиготіла під ногами, десь по дорозі влучити каменем собаку, десь забігти на річку, але ви не можете компромітувати вашого тата, якому чомусь там мусить бути соромно за такого прудкого сина. Так, ви чудесно це розумієте, але ваші ноги просто вириваються з-під вас. Ви опановуєте себе і ваше серце наливається від того невимовною втіхою.

Але я не буду відхилятися від оповідання. Я сказав, що цього року буде трохи інакше. Поперше я мушу нести до вчительші „окорок“. Це по дорозі, а відтам я піду вже до плащаниці.

— Ну, гляди ж мені, — звертаються до мене тато цілком серйозно. — Неси шинку та пам'ятай: не донесеш — не приходи додому...

— Смішно мені. Я не донесу. Та хто ж тоді донесе? Скільки там вона важить? Вісімнадцять фунтів? Коли б це казали не тато, а б міг образитися.

— Я тебе знаю, — говорять знову тато. — За силу я не кажу, ти, як схочеш, то й дідька попреш...

— То чого ж ви в такому разі?

— Ну, ну, ти зірвиголово, не патякай. Щоб не капарився де, а швиденько мені йшов. Так і знай: не покладеш на стіл їй шинки, — іди світ за очі.

Я не розумію. Така передмова... вона може на всякого чоловіка, хоч той і зовсім вільний від забобонів, навіть сумнів. Хай там я не дуже радію з перспективи знову стати школяром, та все ж я не дурень якийсь, щоб загубив десь по дорозі шинку. Не голка ж це.

— Давайте, чи що, бо я вже йду. Так ніколи не зберешся.

Ого, я хапаю під ліву руку шинку, як метелика. Хоч вона таки важкенька. Тато не пошкодували для вчительші пів свинячого задку з ногою.

— Перехрестися, ти, — кажуть мама.

Це легко зробити вільною правою рукою. Я кладу на себе широкий хрест і вихожу.

Ну. Куди ж я піду? Чи вищою дорогою, чи селом? Повертаю на село. І чую такі татові слова:

— Куди, куди повертаєш? Ступай вищою дорогою. Там менше собак і ближче. Нема чого селом теліпатися, щоб кожен тебе бачив.

Я мусів був послухати тата. І було б мені так і йти вищою дорогою, аж до школи...

Було б! Завжди буває потім легко сказати: „було б мені краще не так, а так...“ Та мало чого не буває. Очевидно, є така сила, що тягне людину з правдивого шляху.

Коротко: як тільки наша хата зникла за вербами, я повернув ви вже знаєте куди. Чому? Які принади стояли на цій дорозі, що селом? І досі не можу вам сказати. Не припускаю думки, щоб я в ту хвилину помислив за качелю... Не припускаю. Що правда, цигани взяли моду раз-у-раз на великдень виставляти на вулиці проти своєї кузні перекидну качелю. Ух же й качеля! Вітер, а не качеля. Вони таки заробляли на ній. Але ж це була п'ятниця і звідки я міг знати, що качеля вже готова? Дурниці, я зовсім про це не думав.

Я просто іду собі селом, як годиться порядному чоловікові. Хіба я не дивлюся під ноги, хіба я падаю і дражню собак? Нічого подібного. Я дивлюся поперед себе і щось мені таке мріє там на тому кінці вулиці. Як вам сказати... Може то й є та дурацька качеля... Хто його знає. Не знаю. Клопіт мені, що там таке стоїть...

Ну, так, коли підійти трохи ближче, то це справді качеля. Уявіть. П'ятниця, а вона вже похитується, готова до ваших послуг!

Я стаю на хвилинку, щоб тільки перекласти шинку на другу руку, і відчуваю раптом, що мені зле.

В голові задзвеніло страшенно. Перед очима гойднулося. Земля і люди пішли передо мною колом. І водночас що це з моїм серцем? Чого воно так солодко стислося?

Було б мені не звертати з дороги і пройти повз неї. Але я ж кажу, що є така сила... Вона притягає мене сюди. Я підхожу, здоровкаюсь до циганчуків, що де-не-де там цокать біля неї, аби-аби: вона зовсім готова.

— Іх, і качеля ж, татку мій!—приказує один циганчук.—Іх, і качеля! Дзвіниця...

Я нічого не можу сказати проти... Де проти, на мою думку він навіть не доцінює її. Я вже сказав, що то був вітер, не качеля. Коли стати на неї, накинути дві каблучки на ноги, щоб не сприснули з підніжки, і потім гойднути раз! два! Піддай! Ух! Жени, жени! То можна дуже легко вигнати голоблі за верхній валок, що все село буде під тобою, а потім—рраз! і пішов млинка... Я міг перекрутитися підряд разів п'ятнадцять. Куди там Хомі, не кажу вже за ляльку. Нічого подібного їм і не снилося. Я можу це довести, коли завгодно, хоч і зараз, як на те пішло. Тільки мені треба занести спочатку до Глафири Іванівни оцю шинку. Зважаючи на татові побоювання, це треба б зробити зараз, а потім уже вернутися й довести, що я не задаюся.

Ви кажете, що так і зробили б на моему місці—спочатку б одисли шинку, потім може б ще й до плащаниці пішли, і вже аж потім

зайшли б на качелю, коли вже так мовляв кортить. Слова. Теорія. Хто розуміється на качелях, на цих прекрасних критеріях справжнього героїства і високого піднесення духа, той певне так не скаже.

Словом, я їду за певним законом логіки: навіть я маю потім вертатися, коли це забере якийсь час? Я зараз стаю на качелю, а потім несучи шинку і йду собі до плащаниці. Де б її тут поки що покласти?

— Слухай, — кажу я на циганчука, — а ну давай я погойднуся.

Дві крашанки, серденьтко, дві та й гойдайся, — відповідає він по хазайському.

Паскудство! Я ж забув, ну зовсім випало з голови. Де взяти їх, ці дві крашанки? Дві, тільки дві, а позавчорому я дістаю від мамі цілий десяток. А він ще й додає:

— Ну, серденько, ну, ну. Швидче, швидче, бо мені дуже ніколи...

Тепер, коли мені, я ж кажу, тридцять років, я бачу, що він нікуди власне не поспішав, а так тільки... А тоді я мусів був рішати до геніяльності швидко.

Получайте! — І я витяг з кешені і віддав йому дві крашанки, ті що були призначені лягти в глибоку хрестильницю перед підніжжям св. плащаниці.

І тут я поплював на долоні, як годиться, щоб не горіли та не сковзались. Став на затилку. Ступні в каблучки. Струснув головою. Тримтіння пройшло через мої м'язи і через качелю...

— Піддай.

Пішла по волі. Гой... гой...

Прошелестів у вуха вітер...

— Раз. Раз.

Качеля грає підо мною, мов скрипка. Я жену з кожним разом дужче, дужче.

— Ти, ти... Шьоб мені, серденьтко, не впав, — кричать з землі циганчата.

О! Краще б вони не турбувалися за мене. Тепер же наді мною панує самий простір.

— Дивіться! Гей! Дивіться...

Я нарівні з верхнім валком. Піді мною ворухиться якась комашня. То мабуть циганчата та цигани, що повиходили з хати.

— Гаря! Гаря! Ой — йой — йой... Шьоб він робить?

Ага, що він робить! Груді мені переповнюються незрівняним щастям. Блискуча думка прорізує мій мозок: ще дві крашанки легко буде вкрати там, підчас цілування плащаниці... Ця думка додає мені ще більшої сили розгону.

— Дивіться. Даю млинка...

Рраз... Пішов...

На одну хвилику я стаю головою вниз, потім голоблі хитнулись і пішли через гору.

— Ух!

Раз...

Два...

Три...

Ви знаєте, що це значить? Це я, одірваний від землі, творю в повітрі божевільні циклі... Село, як зачароване, кружить підо мною.

Шкода — нема тут Ладьки та Хоми, вони б тріснули з заздрощів. Та я забуваю за них і за цілий світ.

Чотири...

П'ять...

Шість...

Сім...

— Сказився, — кричать мені з землі, — уб'єшся! годі!

Вісім...

Дев'ять...

Де.....

Я німію.

Те, що почув і побачив я на землі, як саме виганяв десятий раз, це вище за мої сили...

— Габаа. Кссс... Покинь! Туйва! Куди? Бери!..

— Лови! Держи!..

— Фіть — фіть, Барбос...

— А - а - а. Га - ла - ла!..

— Гала - ла - ла - ла - ла!..

Що? Що?! На тому місці, де лежала торба з шинкою (я поклав же її під дверима біля кузні, на хвилинку ж поклав...) нема тепер нічого. Нічого! Мені ж добре це видно з качелі! За кожним разом, коли я злітаю за верхній валок, я бачу під кузнею шинку. А за десяти разом я раптом уже не бачу її... Вони галасують, як у пеклі. Махають кулаками... Регочуть... Ага, вони кричать на собаку. Одначе ані душа з них не рушиться з місця, вони тільки лалалакають... Певне той собака вже далеко з моєю шинкою...

Ви знаєте, що качелю не легко спинити, коли вона отак розгойдалася. Треба, щоб хтось там хапав за голоблі, затримував.

Як раз. Хоч би хто пальця підставив. Певне їм було не до того... Я зліз, як вона стала сама.

— Шьо там було, шьо там було, серце, в тій торбі? — питають вони мене — і старі, й малі, одне поперед одного.

— Віддайте! Ви! Віддайте шинку! — кричу я їм не своїм голосом. — Шинку...

— Татку мій, — каже стара циганка, — за яку шинку ти натякаєш?

Я натякаю! що я на це скажу їй?

— Може я поворожу тобі, серце, яка тобі доля?..

Моя доля... Де той собака?..

— Де той собака, я вас питаю!

Тут я бачу на вгороді, біля загати якогось собаку: він справді щось там тягає, я не знаю що.

— Відніміть...

Ну, що відніміть? Що відніміть, коли там може сама кістка вже залишилася, якщо справді шинку взяв собака... Ви питаєте мене, чому я так кажу? Я тому так кажу, що це ще велике питання, який собака її взяв. Питання, що лишилось для мене не розв'язаним і до нині.

Однак, двоє циганчат зриваються з місця і летять туди, до собаки. Мене зраджують сили, і я тихо присідаю на землю... Гомін, поради, співчуття — все змішується в моїх вухах і рве мені голову.

— Шинка, — шепочу я, — шинка... пістолет... Глафіра... тату...
І щось мені гаряче, як смола, побігло з очей і в'їлося в щоки...
По дорозі ото ж я був раз чи два упав — не пригадую, чи я казав вам про це; отже руки мені були не дуже чисті, і тепер сльози вмивали мої кулаки. Так, мушу признатись, то були сльози. Я мабуть розвозив по обличчі цю брудну рідину, бо казали потім, що то була дуже зворушлива картина. Не бачив, не буду казати. Взагалі дозвольте не спинятися на цьому моменті.

Прибігли циганчата. Вони кажуть те саме. Від шинки залишилась сама кістка. Хто його знає, чи то була від шинки, чи так собі звичайна кістка, може від якої торішньої коняки.

* * *

Тепер що мені робити? Я ні з ким не можу порадитись, я мушу до всього доходити власним розумом. І от що я придумую: я піду тепер до вчительші і скажу їй чисту правду. Чомусь мені здається, що вчительша повинна зрозуміти моє становище і стати вище за якусь там шинку, без якої вона зрештою легко може обійтись.

Ідеалізм? Може. Але я не знав тоді таких слів. Навпаки, мені стало зовсім легко на серці

Я прихожу до неї. Стукаю.

— Хто там?

— Я. Кіріченко Гавриїл.

— А - а, — каже вона протягом, — ввойді.

Я трошки відхилию двері, так тільки - тільки, і всовуюсь.

— Драстуйте, із плащаницію будьте здорові.

— Что ж, — каже вона, — спасібо, будь і ти здоров.

І здалося мені, що вона глянула гарненько на мене й помітила, що я з порожніми руками.

— Отец прислал? — питає.

— Отец, — кажу їй правду. І тут починаю говорити, щоб вони, Глафіра Івановна, не безпокоїлись, тато дійствительно передали вісімнадцять фунтів шинки, с которою вийшло нещастя. І розказую од всього серця, що я не буду більше, а інакше мені немає возврату через татів характер.

Вона слухає мене, слухає і бачу я, що це їй не подобається.

— Ступай же, откуда пришел, — каже вона після моєї чистої правди. Не окорок, — каже, — важный, а неісправимость твоя важная. Помні мойо слово — будеш ти в тюрьме когда - нибудь. А в школе тебе нет места после таких художеств...

І цим словом вона вбила мене. Таким воно здалось мені образливим, таким жорстоким...

Не пам'ятаю вже, як там я виходив від неї, як що. Боляче мені зробилось за всіх страждаючих.

— Нема правди на світі, — крикнув я, і годі вже й до плащаниці йти. Тепер мені вже ніяка плащаниця не допоможе.

Іду я тією дорогою, що додому, а на серці в мене сами знаєте до чого невесело. Зайду я, думаю собі, під міст та подумаю. Як же воно тепер буде?

І от я прихожу під міст, де я нещодавно зазнав таких солодких і таких коротких радощів.

Але скільки чоловік може висидіти під мостом? Не такий довгий той день, я просидів його, а далі що? Далі приходить вечір, налітає звідкись холодний вітер, починають шуміти верби. В деяких хатах починає блимати світло. Це ще більше відрізує моє пристановище від життя. Я не боягуз, але мушу звідци вийти.

„Мама тепер учиняють паски“, приходить мені до голови. Я видаюся з-під мосту і йду. Правди від мене тепер не ждять. Я так просто і скажу татові, що я передав шинку вчительші, поклав їй на стіл.

— Що ж вона каже? — питають мене тато.

— А що каже, — відповім я татові, — каже „скажи отцю большое спасибо“. От що вона каже.

— А де ж це ти гасав до вечора?

— Не гасав, а чекав, — скажу я, — бо її десь дуже довго не було. От і все.

З цим я приходжу додому.

Щось там стоїть на воротах. Коли це тато стоять, то я не знаю, кого вони виглядають. Краще я піду поза хатою, щоб не заважати їм...

Але, як тільки я витикаюся з-за хати і хочу попід призьбою тихенько пройти до дверей, як татова рука хапає мене за праве вухо.

Вирватись я не міг. Та й ніхто б не міг. Про це навіть казати нічого, щоб можна було вирватись від тата. У них дуже цупкі руки. Промайнула одна думка:

— Невже вони знають?

Проте я стою на своєму.

— Справився? — питають тато.

— А як же — справився, — відповідаю я не дуже то боязко.

— Де шинка?

— Шинка? Та, що ви дали? Одніс.

— Кому відніс?

— Йй.

— Кому це йй...

— Що ви, не знаєте, чи що? Спасибі каже...

— Кому це йй, питаю тебе?

І я вже почув, що тато все знають. Якийсь собака вже доніс, що от, мовляв, що там з вашим синком? що там було в тій торбі?... Сміха, мовляв, було на всю вулицю... Язик би йому відпав...

— Бийте, — кажу, — на смерть убивайте, а я не винний.

І чим мене перший раз ударено, я не знаю. Ніколи ні до того, ні після того так не боліло...

Як я заверещав! Як я звився в татових руках! Смішно згадувати про це, коли маєш за собою тридцять років... Здається, мама вибігли з хати і кинулись до нас. Куди там! Що мама вдіють навпроти тата? Вони (тато) затягли мене в сіни і зняли однією рукою ремінні віжки, а другою, пробачте... вони спустили мій туалет... Мабуть віжки були трохи мокрі... Вони так різали тіло, що я міг спокійно наробити всяких непристойностей, не пам'ятаю вже яких саме...

— Це тобі шинка! Це тобі шинка! Ще й пістолет! — приказували тато. — Ще й пістолет! І качелі! І собаки! І пістони! І плащаниці...

Що це було, розказати тяжко. Я порвав собі голос, а був порядний голос. Мама трохи не вмерли. Тато обливалися потом, вони зовсім змучилися. Сусіди чули через три городи — не дадуть збрехати...

Пролежав я щось із тиждень та й засохло, як на кожному з нашого брата.

Дуже смачна річ ота шинка. Мама потім давали мені по шматочку що-дня. Що-дня, поки й не одужав.

А в науку до Глафири Іванівни так і не пішов... Хай їй смуток. Доучуюсь аж тепер... І так мені, розумієте, весело, так ясно мені все.

Одеса
Жовтень 1926.

М. ДОЛЕНГО

СПОКОНВІКІВ

Атом до атома товаришувати
Гей - бо єднаймося! був первоклич.
Масу, туман він зумів зорганізувати,
Зміг утворити зірку — колектив.

Народилась вона червона,
Народились червоні вони.
І від зор до очей розгоном
Розгортається всесвіт ясний.

За ніщо порожніші простори
Та мертвіші від смерти часи
Переможено спільним нахором,
І проміння світам голосить

Від зірки до зірки: єднаймося!
В осередки молекул, у системи світів!
Бо нірваною загрожує хаос!
Бо зростає ентропії тінь!

А коли дрібні загасли,
Щоб не гинули без пуття,
Рух єднання подав їм гасло —
Життя!

І в новий, геніяльний спосіб
Атакували ніч
На планетах, безмовних досі,
Незчисленних істот вогні.

Майю, Матеріє, Мати!
Скрізь і до віку моя!
Вільно ж тобі усміхатись
Перебіжністю всіх прояв.

Ти в мені. Я до себе звертаюсь.
Я — цека моїх часток - клітин.
А на вулиці вчора: єднайтесь,
Пролетарі всіх країн.

ОЛЕКСА ВЛИЗЬКО

ЕВРОПА

Ідіотку- осінь в перукарні голять...
Листя із каштанів... Вітер і джаз-банд...
Небо брови хмуристь.— В синім мюзік-голлі
Хтось:— Смокінг блакитний,
Чорний бант...

Завихрилось листя.— Золоті фокс-троти.
По над обрій— боксера кулак...
Тротуари. Осінь. Вітер. Роти.
У дранті на фронт...—
Палаці. Фраки. Лак!..

Київ. 1926 р.

* * *

З степовиння вітер дуже
І на мій проклятий мур
Кинуть гамми мідні струни
Голосних його бандур!

Та й піду я! Ніжні ранки
Виллють роси на лице.
Чорна квочка на сніданки
Злоте кластиме яйце.

Буде свита з опанчини
Як осінній червіль-жар...
Серце кволе відпочине
В трансі соннім сині'х'мар.

Серце знову буде повне
Через край снаги і бур,
Щоб везти спокійно човна
На проклятий міста мур!

ДМ. ГОРДІЄНКО

ПЕРЕДОСІННЄ

I

Притихли дні, а височінь ясна
Хвилює ще мов океанські води,
Згадався поля надвечірній подих,
Теплінь та сон, і золота весна...

Ліси й гаї прокинулись од сна,
Земля сповніла, налилася плодом,
Пройшли дощі,— а трошки згодом,
Деся у пісках шуміла вже сосна...

Та все зника... Усе кудись, до втечі...
І тільки небо на холодні плечі
Кладе степам передосінню синь...

Стоїть замислений під лісом день.
Сосни давно нема, один лиш пень,
Піски, та степ, та вереснева плинь...

II

Схилилась даль на клен береговий,
І вітер десь пішов відпочивати...
З мого вікна задума волохата,
Бреде й собі у простір степовий...

Прикуй її, чи снами оповий
Все ж вирветься у поле сновигати...
Невже тобі задумонько патлата
Ще не забувся сум надсноповий?..

Гаї давно стомилися і снуть,
Надходить ніч, а кришталева путь
Одна біжить до голубих узгір...

Опівніч вітер схопиться від сну,
Згада коханку — молоду весну —
І знов почне свій предковічний вир...

III

Лоскотні трави стеляться до ніг,
Зодягся гай в парчеву сороччину,—
А я згадав Тарасову „Причинну“,—
Густий туман, і завірюху, й сніг...

Прилипла тиш до неба і доріг,
Ідеш... Співає вітер за плечима,
А темінь грізна чорними очима
Все спогляда чийсь полохливий біг...

Далекий шлях, а ще дальніша стежка
Вплелись у даль... і з полинів мережку
Над ними виткала невідома рука...

Біжать з півночи наді мною хмари
Як тих овець незчисленні отари...
Їх вітер гонить... Вітер десь блука...

Листопад
1926 р.

ДНІПРОВИЧ

НОВОЇ ЕРИ ДЕНЬ

З овітраних вітрил душа моя!
Ви думаєте: в небо камінь?
Через туманний ранок бачу я,
Як південь вквітчано вінками!

Через туманний ранок — в далечинь,
Як легіт легко і як сонце бризно!
В душі моїй — прийдешнього ключі,
І в серці сад прекрасно - ясно - вісний.

Нової ери день — чи чули ви,
Як він прийшов по згарищах, уламках?
Не бійтеся, що ями та рови —
Хіба він (день!) не в радіо, не в танках?

Хіба він (день!) не сам торує шлях?
Ви думаєте він спинився?
Ні, він іде! І вся жива земля,
Весь світ живий на нього задивився!

А ви копаєтесь на грядочці малій
І скіглите на місці, як каліки.
Ідіть і дайте відітхнути землі,
Ідіть вперед, за волі днем великим!

З овітраних вітрил душа моя!
Лечу в прийдешнє, як у казку мрійну.
За мною — ніч. Над мною — день - маяк.
З овітраних вітрил душа моя!

ЯКИМ КОВАЛЕНКО

ПЛАВНІ

Це ще улітку рік тому
З Херсона їхав пароплавом.
Тоді уперше крізь пітьму
Побачив стародавні плавні.
І кучерявих верб гілля
Повисло низько над водою,
І жовтий вогник лихтаря
Несміло блимав під вербою.
Мабуть рибалка молодий
Прип'явши в лозах легкий човен,
Дрімаючи собі курих
Аж поки ятір буде повен...

Мої збентежені думки
Летіли в глиб століть минулих...
— Роїлись в хвилях байдаки
І відбивали в плавнях луни.
Криваві січі на степах
І дикі орди через гони
І так—аж поки свист гудка
Примар раптово не розгонив.

О Дніпре! велетню старий
І ви густі, одвічні плавні,
Для нас ви довго берегли
Казки й легенди стародавні,
Але невпинною ходою
На зміну йдуть новітні дні
Вони сховають під водою:
Казки, легенди і пісні.
А на Хортиці Січ нову
Збудують з криці та бетона—
Заводи лунко заревуть
І запалають радо горна.
Через камінні греблі,
Через страшні твої пороги,
Із крамом підуть кораблі
У всі кінці, на всі дороги.
А де з-під сонця буруни,
Що там і досі степ не родить,—
Дніпро розіллє на лани
Свої животворящі води...
Проснетесь всі по давнім сні:
Дніпро, степи і давні плави,
Народ складе нові пісні
І по новому вас прославить.

ЙОГАННЕС БЕХЕР

Авторизований переклад
МАРІЇ ІЛЬТИЧНОЇ

БАНКІР ВЕРХИ НАД БОЄВИЩЕМ*)

„Гуй“ і „пфуй!“ .. несподівано, високо підсмикуючи сукні, завершали деякі дами, тимчасом як чоловіки почали дико молотити своїми ціпочками по стежці.

„Пацюк...“

„Пфуй, гуй!“

„Що за гидка, мерзотна...“

„Неапетитна тварина...“

„Така бестія!“

„Така прожера...“

І почалося полювання на пацюка.

Німець тихо зауважив:

„Людовське дико-сміливе полювання...“

Це був надзвичайно великий, на диво одгодований пацюк.

„Пацючі покуси інколи смертельні... Назад, панове!... Покус пацюка інколи переносить бацили чуми...“

І провідник погнався за пацюком один.

Пацюк кинувся тікати в яму, але провідник з пів височини випустив за ним слідом кілька пострілів з револьвера.

Пацюк енергійно дряпнув кілька раз лапами в піску, але незабаром перекинувся, здригаючись, на спину.

Ще раз писнув і дійшов.

Частина панства знову спустилася по сходах до ями подивитися на мертвого пацюка.

Аж поколупавши його ціпочками та перекинувши кілька раз на всі боки, піднялися знову на гору.

„Таке огидне створіння!“

„Такі гострі щелепи!“

„Голод, трупокрадство, зненависть до людей, призирство до всього людства світиться з його очей...“

„Дуже часто, особливо після великих дощів та поведей, війську доводилося відбувати в шанцях справжні бої з пацюками... Але тут уже не допомагала ніяка зброя, тільки голий ніж...“

„Справжній жах — оті пацюки...“

„І єсть же, господи, звірі на світі!...“

Панство рушає далі.

*) Початок див. „Черв. Шл.“ № 11 — 926 р.

„Тут вибухла гармата“ — показує провідник. „Вся команда полетіла в повітря від необережності з так званою вибуховою руркою... Честь їхній пам'яті!“

„Тут знову шанці, всю землю здовбано підземними ходами... Не турбуйтеся, прошу сюди ближче, вам абсолютно нічого не станеться: що ви бачите?“

„Ах, про це так часто писано в газетах, а проте на ділі це має зовсім інший вигляд!“

„Влучно вгадано! По-перше, огнемет і по-друге — важкий міномет з усім належним знаряддям і летючими мінами. А ось на паркані ви бачите крім того кілька найбільш уживаних моделей газових масок... Коли охота, панство може поміряти яку з них. Чи не пасуватиме. Це ж може стати незабаром великою модою...“

Німець професор і справді одяг уже на себе один з протигазових очіпків, і в той час як усі присутні гукали йому „Гу-гу!“ вертівся навколо себе, кокетуючи як манекен, що показує нове вбрання.

„От пустун!“

„Гуй, пфуй!“

„Пограймося може в „сажотруса“?“

„Як той пацюк...“

„Ах, Ви, пробірмамзель!“ жартує хтось із екскурсантів і всі повертаються знову до огнеметів та мінометів.

„По-перше: огнемет! Шановне панство!... Зручно нести навіть і одній людині. А без порятунку підпалює людину рідким огнем, що - найменше за 30 метрів. Хто має міцні нерви, тому я тут можу показати...“

І провідник роздає навкруги кілька фотографій, що малювали огнеметну атаку з натури. Облиті огнеметами люди палили в хмарках прозорого полум'я.

„Зветься також — „пересувний крематорій“... Реалістично, правда?“...

Від розглянутих фотографій дехто відчуває біль у серці.

„Пробиває все! Сто раз краще, як кисень... Гостре полум'я, шановне панство, гостре полум'я!“

„А тепер, шановне панство, до важких мінометів!... І тут я маю для вас несподіванку, я покажу вам це страховище в роботі! На цій ось фотографії ви бачите, як ці міни, часто до тисячі штук разом, підпалюються й викидаються з одного місця. Набивка — отрутні гази і пожежні матеріяли. Ефект ви знаєте... Отже, щоб ви, шановне панство, хоч до деякої міри мали уяву про стихійну, просто природню силу, що з нею ця важка летюча міна тне повітря і вибухає в ворожих шанцях, я, коли ласкаво дозволяєте, один раз вистрелю нею... Цим наш маршрут закінчиться, і я дуже прохатиму вельмишановне панство повертатися до отелю тільки відзначеною стежкою...“

„Щоб ви ж одночасно здобули можливо більш правдиве враження від справжнього гуркоту підчас бою, я прохатиму вас помножити в своїй фантазії грім од однієї цієї міни в сто, а то й у тисячу раз.“

„А тепер придивляйтесь, і ледве я надавлю цього гудзика, зразу повертайте очі до он-тих віддалених на 300 метрів шанців!“

„Обережно. Відступіть назад!“

„Коли б хто з присутнього тут панства трошечки мені допоміг...“

Банкір і німець вийшли провідникові на допомогу.

Вони підняли залізним краном важку міну вгору, спустили її в пашу міномета, і провідник кількома простими рухами налагодив міномета до пострілу, причім сама міна ще на четвертину виглядала з міномета своїм овальним носом.

Банкір і німець відходять назад.

Банкір здуває кілька порошинок з рукава свого сурдута і стирає зі своїх глясе-рукавичок кілька налиплих до них зерняток бруду.

„Увага!“

Б'є постріл і після могутнього посвисту в повітрі, що міг би нагадувати лопотіння крилатого апокаліптичного вершника, після струсу, коли земля ворухнулася у кожного під ногами, — вже розлягається вибух у протилежних шанцях, викинувши на 100 метрів угору фонтан землі, перемішаної з уламками каміння та трісками дерева. Це сіпає за нерви. Давить на нерви шлунку. І тільки грядоподібне опадання високо підкинутої землі приносить полегчення.

Разом з пострілом екскурсантів ударило стиснуте повітря.

Дехто навіть поточився.

Більшість заткнула вуха й ніс пучками. А дехто навіть старанно заткнув вуха ватою.

Але всі широко порозкривали роти.

„Блискуче! Ні, правда...“

„Знаменито!... До жаху гарно... Як гайзер!“

„Це справді поступ культури, коли й ми можемо побачити щось подібне...“

„Це підносить груди! Очищує! Дає людині вирости понад саму себе. Робить людину героїчною і сміливою! Тільки тепер зрозумієш глибоке значіння крилатого слова про війну, як про „сталъну купіль“!“

„Справжнє тобі відмолоджування!“

„Це можна заявити з повним правом, без застереження!...“

„Стихійне видовище, справді... Браво! Браво!“

„І при тім присутні тут люди, ледве можна повірити — живі люди, цілком віддавшись науковому й естетичному спостеріганню...“

Дим од вибуху розвіявся.

Провідник, пишаючись вдалим експериментом, збирає тимчасом на чай.

Під свіжим вражінням кожне дає щедрою рукою.

Легенду про червоного Христа забуто.

„А тепер, шановне панство, назад, — на аеродром. Тут ви, скажати б, пережили війну зісподу, війну звичайного салдата, фронтової свині, війну гранатних ям, мінних ходів і шанців. Ви воювали також з вошами й пацюками. Таким одвідувачам боевища, як ви, шановне панство, треба було б видавати ордени... Тепер же ви матиме нагоду подивитися на війну з пташиного льоту, відчути її так, як відчував військовий пілот, як відчував її високий командир, сідавши на аероплан з міркувань стратегії... Разом з тим, не забувайте, ви відчуєте війну будучини!... Ви зможете самі скинути бомбу, ви линутимете на височині 3 — 4 метрів над дротяними загородами, сіючи смерть своїм кулеметом. Далі, ледве в п'ятнадцяти хвилинах відстані, ви матимете змогу досліджувати розстріляні танки. Внутрішнє устаткування їх іще видно

цілком ясно,—якоїсь чистки, що могла б змінити чи поліпшити видовисько, ні на одному клаптикові боевища не робиться досі принципіально“.

Після пережитих вражінь, що дали глибоке зворушення і велику науку. вся екскурсія без винятку захотіла оглянути боевище ще з аероплана.

* * *

При повороті до отелю, сам того не помітивши, банкір відстав од екскурсії.

Він стояв на невеличкім горбочку біля рогу шанців, приклавши руку до очей, захищаючись од сонця. Замріяно вдивлявся в місцевість.

Він стояв як статуя.

Проти нього було розп'яття, „червоний Христос“, як він казав перед тим.

Здавалося, ніби банкір дивиться крізь розп'яте дерев'яне тіло...

Він як раз міркує над словами свого молодого друга Антонія:

„Чад почувань, чад крові — це для нас, інтелігентних людей, — чад інтелекту“.

І далі:

„Цю війну ми мусимо оповити поясом таємниці, як містерію...“

„Але приховаймо нашу таємницю! Хай великий танок мовчання танцює на наших язиках!“

Тільки подеколи озирається банкір униз, робить так, ніби скидає з себе щось, що хоче здертися на нього з глибини, ніяково витирає свої штани і знову обертається в статую.

„Ш-ш-ш! Він заглибився в думку! Не перешкоджайте йому!“ застеріг один з екскурсантів, коли його хотіли гукнути.

„Погляньмо на нього пильно! Він уже не тіло і кров. Він здається абстракцією. Він одягся в духовну постать. Він напевне в стані телепатії бачить якусь подію. Він стає певного роду духовним елементом... Без почуття й без тіла — він перетворюється в ідею...“ проповідував тимчасом перед кількома дамами якийсь теософ.

„Ось поза, що мені так була потрібна!“ радіє кінооператор. „Почекай - но, тепер я тебе маю, голубчику!“

І починає крутити свого апарата.

„Чи не нагадує він вам цілком Наполеона?“

„Надзвичайно влучно! Порівняння пасує чудово. Наполеон на горбочку полководця в бої під Ватерлоо...“

„Ні, не зовсім, як під Ватерлоо... В бою під Липським. Це пасує краще“.

„Ні, ні, Наполеона я не бачу. Але ж, до волосинки, — це Фрідріх Великий. Фредерікус Рекс у бої під Льойтеном, як увічнено його на тій знаменитій картині в Берлінській національній галереї... Свідкові всієї сцени ми напевне нагадали б Цітена, Зайдліца, одне слово — його генеральний штаб“.

„Який шляхетний вигляд у його поставі! Цілком античний. Як осяяний! Просто тобі Цезар...“

„Та він же ж і є і Наполеон і Фрідріх Великий і Цезар, про мене... Наполеон, Цезар, Фрідріх Великий господарства, коли мені дозволять це порівняння...“

Банкір же все ще стояв, одною ногою вперед, у млявій величній позі.

„Як скутий із мрії...“

Кінооператор крутить.

„Єсть. Досить. Тепер і гукнути можна...“

І всі разом гукають:

„Га-а-алло!“

Банкір злякано визволяється зі своєї задуми, побіжно, все ще заглиблений у свої думки, ніби прощаючись, ввічливо вклоняється своїм циліндром у напрямкові „червоного Христа“ і аж тоді розміреним кроком, як на похороні чи в поході за дарами, рушає стовповою стежечкою.

Боевище як оливо зависло в його кроках.

* * *

Кілька модерних аеропланів стояли на аеродромі біля отелю, витягнуті з ангарів.

Ними в польотах над боевищем керували найкращі військові пілоти.

Провідник заявляє банкірові:

„Аероплани готові до польоту“.

Рівно о 4-ій аероплани мали знятися в повітря.

Пілот з повними орденов грудьми салютує.

Кінооператори крутять.

Фотографи цокають.

Банкір і його дружина на чолі всього товариства проходять через широкі шпалери зацікавлених — службовців, кількох селян і будівельних робітників.

Механіки знімають шапки.

Директор отелю „Над світовою війною“ стоїть на терасі, витягнувши праву руку вгору для привітання.

Загули мотори.

„Увага!“

„Пускай!“

Три аероплани знімаються одночасно, круто зносяться в повітря.

„Панове!“ починає провідник, ледве тільки апарат опинився над землею: „Пілот, що має честь вести вас у царстві повітря, належить до тих щасливих вибраних, що мають рекорд понад сотню збитих машин... Його прізвище — Ежен Доде...“

„Дійсно, як ландшафт місяця! Кратер на кратері...“ чується чийсь голос, і кілька голів схиляються над землею, де люде вимахують хусточками.

„Дме!“ вигукує інший голос, „ух як!“ І ті, хто, входячи, не зробили цього, надівають тепер захисні окуляри.

Аероплан зробив у ясній блакиті кілька майстерно виконаних дуг, далі довго витягнутою кривою та трохи боком повернувся до землі і загув просто над дротяними загородами та лабіринтом шансів до того місця, де лежали розстріляні панцерники.

Машини стояли серед поля, і їхні гусільні ходи глибоко загрузли в гливу землю. Одна з машин нагадувала роздавлену зверху темно-зелену консервну бляшанку. В середині видно було устаткування: покручену скорострілну гармату, чорні як брикетний вугіль потрошені кістки, шматки салдатської одежі. Стальну баню добре подряпаної кулями панцерної вежі силою вибуху пригнуло аж днища панцерника.

„В танкові було десять чоловіка“, сухо пояснює провідник.

„А цього висадила в повітря ударна група ручними гранатами. Ще інших, як самі бачите, знищено безпосереднім обстрілом з так званих піхотинських гармат...“

„Правильно! Правильно!“ зрадів німець професор нагоді додати й собі щось. Він безмірно пишався тим, що може оповісти своїй дружині деякі ближчі подробиці про цей випадок одбитого танкового нападу, де й він, як голосно підкреслив, сам брав видатну участь.

„Правильно! Вибух бензинового резервуару. Безпосереднім обстрілом з найближчого ліска, он-там, найбільше з 600 метрів. Панцеробивними набоями... Хто б міг подумати, що комусь пощастить іще раз побачити свої власні геройські вчинки, на цей раз як сторонньому глядачеві!.. Ніби в кіні... Яка шкода, що сцени війни не знято на фільми. Великий матеріал був би тоді в архівах до послуг нашого генерального штабу. Але ж, зрозуміла річ, через ганебну Версальську угоду... Понад те, такі фільми зі сцен війни, як підходити до справи з педагогічного боку, можуть істотно допомогти боездатності нашого народу. В згоді з нашим психологічним досвідом, вони — що ще раз свідчить про природність почувань і здоров'я нашого народного зерна — не чинять ніякого негативного впливу на величезну більшість нашого населення. Швидче — навпаки... Проданим бути, загинути, втратити своє найсвятіше, бути в рабстві тому народові, в чий підсвідомості та з чийх творчих сил не лунає одвічний стихійно-потужний голос: „Хай живе війна!“

„Військові експерти заявляють, шановне панство“, говорить далі провідник, „що майбутня війна, якщо взагалі вона ще трапиться на світі, буде війною між ескадрами таких-от танків. Вони творитимуть тоді так звану панцерну огневу лінію, і команда ними нагадуватиме команду флотою підчас морського бою. Відповідно до того за величиною, хуткістю, числом гармат і далечиною стрілянини будовано буде танккрейсери, танкдредноути і танкміноносці. Цілком забезпечені зовні проти газу та зі здатними довго працювати кисневими апаратами, ці танкові ескадри являтимуть собою єдино можливий бойовий простір проти високої концентрації газових атак, як також і єдино можливий засіб транспорту живих істот крізь газові загороди та газові болота, що можуть триматися, залежно від метеорологічних умов, аж до восьми місяців“.

Аероплан знову круто знісся в повітря.

Дехто з екскурсантів розглядали відгороджених від пасажирської кабіни шклом пілотів, слухали пояснення, як функціонують стерна високости та напрямку, дивовижно хутко розуміли все і задоволено посміхалися.

„Що ж далі до майбутньої війни, шановне панство, до війни, спророкованої деякими мілітарними економічними авторитетами найпізніше на 1928 рік, то ми вже сьогодні можемо передбачати, як вона

йтиме. Могутні колони бойових аеропланів, незримо й беззвучно насуваючись на височині біля 12 кілометрів, намагатимуться якомога більш ґрунтовно затруїти газом продовольчі центри противника, вживаючи таких хемічних засобів, що їхня сила, коли про неї говорити сьогодні, необізнаним зі справою людям здається казковою і неймовірною...

Пасажири напружено силкуються не слухати цих пояснень провідника.

З усіх екскурсантів на боєвище один лише банкір толком розуміє, про що йде мова.

Хіба ж він, як член почесної президії хемічного товариства, не мав змоги часто бувати на спробах „Chemical Warfare Service“, американської газової служби, на досвідному полі військового арсеналу в Еджвуді? Там випробовувано цілі механічні армії. Кожного дня новий газ. І там повстав новий тип салдата, одягнутого на зразок водолаза, зі шкірою, обробленою азбестовальним мазивом.

Коли ми, вельмишановне панство, вірні своїм принципам, не будемо звертатись до різних розповідачів легенд, до письменників, що фабрикують страшні казки, до професійних патологічних шарлатанів та до ласих пророчити книготорговців, а й надалі в своїх поясненнях залишимося на твердому ґрунті фактів, то ми зможемо констатувати — може хто з присутніх підтримує мене? — зможемо констатувати, що за допомогою сучасної техніки, в найтіснішому союзі, розуміється з модерною наукою, вже за один тиждень можна радикально отруїти цілий суходіл...

Обидва другі аероплани скидають у цю хвилину зі значної високости спробні бомби на відзначену блискуче білим колом мету. Бомби вибухають тонким стальним зойком, білі хмарки напугають над землею, підносяться вгору і повільно плывуть за вітром...

В розкішно устаткованій кабіні аероплана пасажири почувають себе в повній безпечності. Тут бо, крім практичної убиральні, було все — до електричної підпалки для сигар, а з художньої, розкішно орнаментованої інтимними фарбами порцелянової вазы пахтіли навіть свіжі рози.

* * *

Заходив вечір.

Як бренькіт металичної струни долетів од землі тоненький голосок. Це був дзвін сільської церкви, що дзвонила на „Ave“.

Сонце розтопленим огнем сідало на заході, небо мигтіло як перламутр, в далечині бігли чисто виголені гарматами гірські високости. Безмірно великою гангреною здавалася внизу земля.

Побиті дерева, потрошені телеграфні стовпи, пухкі вузли перелутаного дроту. Як видерті з глеюватого, загненого тіла землі жили, кишки та нитки нервів. Без ладу розкидані шматки скель по кам'янах набувають вигляду велетенських уламків черепа якогось гіганта; поруйновані шосе лежать зігзагами, зміючись у сутінках як мозкові закрутини, і між усім тим калюжі з гнилої стоячої води, рябий килим мокрих болячок. Тут і там шрами звужуються в безформений опух, але шви рвуться знову і труп землі лежить перед глядачами з повітря як обдерте тіло на анатомичному столі, цілком порізане, з наростом на

нарості, з безліччю чорних плям крові та моторошно розподіленими огнищами запалення.

І цей труп іще дихає. Він вилучає густий, задушливий чад, що труїть нерви, до тої міри інтенсивний, що спричинює кашель, чхання, запалення в очах, блювоти.

Всі смороди світу смердять тут разом.

З наближенням ночі починає співати самотній птах, і його спів ридає флейтою, як у птахів, що живуть по луках та болотах.

Де-не-де блискає з землі світло.

В далечині гуде швидкий потяг, таємниче протинаючи ландшафт як золотослідна голка.

Пани, з огляду на „скотинячий дух“, стромляють собі в роти особливо товсті сигари, пані нервово обвіваються, тримаючи під носиками змочені лавендовою водою хусточки.

Провідник нишком глузливо й злорадісно осміхається.

Він відчуває цей сморід як таємничу пімсту.

Він мовчить.

Німець професор умовляє свою дружину, що готова вже зомліти, цупко вхопившись за руку свого чоловіка.

Банкір дивується:

„От такий дух, не зважаючи на природню вентиляцію від пропелера...“

Становище починає приголомшувати.

Провідник встає.

„Ми зараз залишимо цю зону. Прошу шановне панство стриматися ще хвилину, не послабнете ж ви при кінці нашого польоту на морську хворобу!“

„Без напруження не буває нічого, моє золото“ пошепки умовляє професор свою дружину далі. „Кожна річ має свої прикромці. Це одвичний другий бік медалі... Я все ж не хотів би зректися цього польоту. Надзвичайно цікаво! Надзвичайно. *Per aspera ad astra!*...“

І напруження цього сорту завжди мають іще й післявплив, як той пунш, що заколисує. Ми знаменито спатимем...“

„Дивна річ, це завжди трапляється в один і той же час, — увечері, коли заходить сонце...“

Зону щасливо проминули.

Потягло свіжим повітрям.

„Давно вже час!... Цього я нізащо не хотів би пережити вдруге“ звільнено стогне хтось із пасажирів від імени всіх.

Над аеродромом за кілька метрів од землі аероплан гальмує свій рух. Легенький стук і машина спиняється.

* * *

На землі, з хрестом почесного легіона на цілком вилинялій салдатській формі та з прив'язаним до грудей стальним шоломом, чекав одноногий і однорукий каліка, вигукуючи як звір щось незрозуміле.

Імовірно, що товариство інстинктивно не помітило б каліки, коли б провідник не гукнув на нього:

„Галло! Духом звідси, Еміль! Та заткни пельку! Не то знову наїсися березової каші... Хутко мені геть! Чи може ще раз одлупити

тебе аж до синяків, щоб не набридав високсму панству своєю особою... Невже ти й справді назавжди втратив розум?... І все ще кортить тобі зайвий шмат ковбаси мати?... Опля! Геть звідси!...

І, звернувшись до панства, пробачився:

„Це бідолаха божевільний. Живе в шанях. Тим, що він одноногий і однорукий, його звуть „тулубом“. Своїми жебрами робить усю місцевість непевною“.

„Тулуб“ процідив щось крізь зуби і пошкутильгав геть, подеколи обертаючись назад на свій протезній нозі.

„Мовчи!“ показав йому ще раз кулака провідник, нахилиючись до землі ніби за каменем. „Геть звідси, кажу! Чи ж не сором ото колишньому салдатові жебрачити, та ще й з хрестом почесного легіона?!“

„Тулуб“ пошкутильгав хутчий. Ясно чути було залізний стукіт вістря його милиці по кам'яних плитах.

Товариство трясеться од сміху.

„Таж про калік війни піклуються, та й добре піклуються, по всіх країнах!“ вибухає чесно розгніваний банкір. „Але нині люди роблять собі гешефт із усього чисто... Ця неохоча до роботи наволоч лягає тягарем на всю націю... Гієна боевища... Він напевне живе з безчещення трупів...“

„Гієни боевища...“ озвалися чимало хто з панства, без того, щоб у них побіг мороз по спині.

Надмірно одгодованого пацюка не забув іще ніхто.

„Він міг би найматися за опудало!“

Регіт сердечного полегчення відповідає на цей жарт банкіра.

„Гей, тулубе!“ гукає ще раз провідник. „Чуєш? за опудало...“

„Тулуб“ спинається в своїм шкутильганні.

Відштовхується милицею від землі і, хруснувши протезною ногою, хутко повертається навколо себе.

І бреше як та скажена собака.

„Мабуть що теж загроений легендою „червоного хреста“. Вигляд у нього як раз такий. Йолоп сільський...

„Волоцюга нахабний...

„Архіхам паскудний...

„Шахрай! Ошуканець! Падлюка! Стерво!

„Волочися десь инде, трупна потворо!“

Провідник знову нахилиється по каменюку.

„Тулуб“ нерішуче хитає головою.

Сіпається знову на свій протезній нозі і хутко шкандибає геть. Так хутко, ніби аж котиться по землі.

„Бач який прудкий, щоб ти здох...“

Цим епізода з „тулубом“ закінчено.

„Тепер треба працювати, працювати та й іще раз працювати!“ почав знову після короткої павзи банкір: „Я гадаю, що як раз цю науку ми повинні взяти собі з нашої екскурсії, пережитої почасти на землі, почасти в повітрі... Хай ніхто не скаже, що історія нічого нас не навчила... Минувшина, що оце спливла перед нами, спонукує нас до думання... З науки минувшини треба творити будучину. Нас змушує до цього відповідальність за долю майбутніх поколінь, покладена на нас — хочемо ми того, чи не хочемо — самим фактом нашого існу-

вання. І при тім, цілком байдуже, хто ми — німці, французи, англійці чи американці...“

„Знаменито! Блискучо!!“

„Цілком справедливо!... Працювати...“ відгукується дехто зі слухачів.

Один з журналістів нотує:

„Золоті слова... Працювати. Ось як можна розв'язати труднацію!“

„З цим словом, з цією присягою на устах, Люсі“, радо приєднується до загальної думки німець професор, „ми можемо сміливо дивитися будучині в вічі“.

І трохи тихше, щоб могла чути сама лише його дружина, додає пошепки:

„І коли ми, німці, заходимося біля роботи з певним спритом, — ти ж розумієш, що я думаю, — то не пропаде тоді й Німеччина, наша кохана батьківщина. Вона розвинеться на розколі решти іншого світу. І ми ще доживемо, Люсі, до славетного дня, дня воскресіння Німеччини в силі, красі і славі! Deutschland über alles!...“

Дай Боже! Амінь!...“

Жаби кумкають, коники цвірінькають. Повитий зеленкуватим туманом випарів боевища, сходить над ним червоний повний місяць.

* * *

В супроводі двох оберкельнерів та безперервно вклоняючись, директор отелю „Над світовою війною“ зустрічає високих гостей.

„Чи смію я спитати шановне панство, яке вражіння має воно тепер од світової війни?...“

„Розкішне!... Не можна й переказати!...“

„Щось неймовірне!... Безмірно глибоке!...“

„Незрівняна панорама!“

„Феноменальна річ!“

„Я відпочив душею!“

„Просто сенсація!“

„А природа! Вічна краса!“ залунала йому многоголоса відповідь.

Тимчасом банкір, висловлюючи думку багатьох учасників екскурсії, енергійно ганьбить хиби провідника.

„А провід, пане директоре, в кожному разі змушує бажати чого кращого. Ця людина абсолютно не доросла до свого високого завдання, і, здається мені, була понад те ще й п'яна. Бо інакше я ніяк не можу пояснити собі тих базарно образливих дотепів відносно майбутньої війни. Не личить говорити про щось подібне на одвідинах боевища... Справді, такі провідники дуже мало придатні сприяти поважно зацікавленим одвідувачам боевища одержати те наукове й естетичне задоволення, що його в нормальних умовах так легко знайти в такій екскурсії. Момент навчання і фахового освітлення виявився в його поясненнях аж надто скупю. Історичному бокові справи присвячено дуже мало уваги. Зате дано занадто багато зайвих деталей. Що мені з того, що потрошені танки звалися колись „Сусанна“, „Бубі“, „Залізна дівка Отілія“ чи „Тотілія“. Імена — ніщо для діла, лише порожній згук, дим... Провідник, що ви його нам дали, з природи своєї,

безперечно, — людина настрою, закохана, здається, в мистецтві наганяти жах. Але ж це зовсім не мета екскурсії, і одвідувачі боевища мусять з подякою зректися чести бути матеріалом для експериментів цього упертого типа. Він не годиться. Він не пристосовується до бажань переданих йому екскурсантів, а сам вибирає собі провід, провід цілком особливого кшталту. Вам слід уважніше придивитися до нього. Можливо, що колись він служив за того, що гукає перед ярмарковим балаганом, закликаючи публіку. Якийсь Барнум мав би з нього великий зиск. Що й казати, людина досвідчена, терта. Я певний, що за деяких обставин він міг би кожному зіпсувати вражіння від боевища... Цілком звичайний, вульгарний йолоп...“

„Так, звичайно! Прощу!“ ніяково всміхається, все вклоняючись, директор. Він зразу ж обіцяє негайно усунути цей дефект, і бубонить щось про іспит на тактовність, що його повинні б складати кандидати на провідників, і врешті заявляє:

„Звичайно! Звичайно!.. Але ж так мало є кваліфікованих людей, охочих стати на цю гидотну роботу“.

„Гидотну?! Цього слова я не розумію!“ неприємно кидає банкір, енергійно повертається на закаблуці і твердим, мілітарно-прямим кроком іде до вечері, що вже заготовлена в святочно освітленій обідній залі.

* * *

Палає могутня криштална люстра, тримтять лагідною світляною луною дзеркала на розмальованих італійськими краєвидами стінах, скрізь танцює одбите світло, мерехтячи в тонко вишліхтованих келихах та на художніх фруктових вазах і стравних мисках; іскрує вино і м'яко відбивається море світла з глибини, як дзеркало натертого паркету.

Людські голоси переплітаються і линуть, зм'якшені, в глибину залі. Всі присутні в ній артисти в один голос вихваляють її незрівняно гарну акустику. Подеколи гудіння розмов перебиває ніжно-ясний сміх, що перловою ниткою лине від столу до столу.

Тільки банкір уперто мовчить.

З міркувань здоров'я він уже здавна звик старанно жувати їжу, і тепер жує кожний шматочок по тридцять раз...

Бахає пробка від шампанського...

Славнозвісний аристократичний інтернаціональний яцбанд-оркестр починає свою екстра-добірну програму.

* * *

Дика й порожня лежить навколо отелю земля.

Божевільний Еміль, званий у народі „невідомим салдатом“, чи й просто та коротко „тулубом“, стоїть на колінах над краєм гранатної ями.

Обличчя у Еміля здерев'яніле, як дошка для січки м'яса, ніс — наче та цибуля, а над ним висне шматок лоба, немов нашвидку прибитий уламок кістки.

М'ясо його вистріпаних та лише з кількома поруділими пеньками ясен, вилазить з косо сколотих та кепсько зашитих щелепів. Він уважно прислухається...

Яцбанд рубає, стукає, пискає, зойкає.

Верещить, стогне, кричить.

Хлюпає, торохтить, ляскає...

І через ясно освітлені велетенські вікна отелю „Над світовою війною“ видно елегантно вдягнених у фраки й шовки людей. Чудернацьким ритмічним способом, сіпаючись у гострих рухах, ніби зрісшись у єдину чотирьохногоу істоту, людські пари віддаються танкові.

„... Рай! Рай!... Печені голуби залітають он-тим просто в одчинені роти. Ах, як розкішно пахнуть! Смачні страви підкочуються до них самі собою на пересувних столиках. Цілий світ для них — „Столику, накрійся“... Інколи вони гризуть гіркий мигдаль, але це тільки для переміни, як уже попсують собі шлунки, переївшись надто жирної їжи та ласощей...“

Еміль ість очима світляний рай.

Слина спливається йому в роті кислою грудкою.

„Товариші!“

„Товаришу!“ — чується Емілеві в відповідь з глибини глеюватих катакомб.

„Товариші! Чи чуєте мене?“

„Товаришу! Ми чуємо тебе!“

„Пароль!?“

І знову чується Емілеві, ніби відповідає йому мільйонно-голосий людський хор, глухо гуркочучи громом у глибині землі.

„Бра-ти Ве-ли-ко-ї Я-ми!“

„Брати Великої Ями, слухайте!“

„Ми слухаємо тебе!“

„Он-ті святкують там свій бенкет перемоги, і при тім хоча б одна злиденна скориночка хліба перепала Емілеві, фронтовій свині. Дивіться сюди, ані крихти, — знову мій сталений шолом лишився порожній. І що це за вигадка, вічно співати мені все тієї ж пісні: „Геть звідси!.. Геть звідси!?“ А хіба ж товариш Еміль не бився так само відважно й акуратно як і інші, чи в фосгенних та іпритних, чи в багнетних та гранатних атаках?.. Та бився ж!.. Бо інакше не носив би він тепер почесного хреста на грудях!.. Ге! І хіба ж не стоїть Еміль на варті день і ніч без грошей і зміни?.. Дітки в ямі! Чепурні хлопчата, сирітки в смоляно-чорній почесній одежі! Чи ж Еміль — не добра мати для вас?! Та є дві породи робаків і кузок, товариші: ті, що під землею, і ті, що над землею, товариші! Покоління породжених війною двоногих робаків стало прокляттям світу, товариші, покоління двоногих, подібних до людей і здатних говорити людським словом робаків... А нам при тім рота заткнуто... Прикладіть хоч раз ухо до землі! Прислухайтесь хоч раз крізь земні пори до найглибших підземніх ходів!

„Що гризе, чвьякає, точить там? Так, земна глибина, мої вельмишановні пані й панове, це так само святочна бенкетна зала. Там ховаються пацюки, набивши до схочу свої черева трупним жиром, там радіє і коріння, адже ж і йому гній з трупів — божні ласощі... Та ви

бачили також жуків-могильників з їхніми щелепами, міріади армій синіх мух і орди робаків: це теж музика — коли вони їдять. Чисто й акуратно розкладають вони мертве тіло і за струнко організованим планом поїдають його протягом кількох років до тла... М'ясо смачне, м'яке, кісточки хрустять, правда?! Час би вже почути „какаріку“! Час би вже заспівати півневі, щоб вийшла кінець кінцем правда на світло денне!.. Товариші! Брати Великої Ями! Чи ви голодні?!“

„Ми голодні!.. Наш голод і спрага — цілком особливі, Еміль!.. При тім пов'язуються не серветкою, а фартуком різника, Еміль! „Помста!“ — кричить земна глибінь, — „кривава помста! Хто ще має пару здорових пролетарських ніг і рук — ставай на місце!.. Хай з наших кісток повстане помста! На здоров'я!“

* * *

„Тірілі... Ті-і-рілі... Тірі...“ співає самотній птах.

„Бідна пташко! Що ти вічно співаєш, моя кохана пташко?!“

І збожеволіла фронтова свиня, Еміль, нерухомо вдивляється знову у світляний рай.

* * *

Знову стукає, ляскає, пирскає і тріщить яцбанд.

Довго розтягнуте хрокання...

Квокче, шепоче, зіває, ірже...

І враз усе суспільство голосно гукає:

„Галло!“

І зараз же:

„Ура!“ „Гох“, і „Голла“!

Як ураганний огонь зриваються оплески.

Виступає славнозвісний паризький комік.

Низка тонких непристойностей граціозно підноситься публіці, як набита делікатними сюрпризами бонбоньєрка.

І знову цмокає язиком комік та в кінці, все ще під голос оплески, на додаток виконує всьому світові відомого куплета:

„Та це ж, принаймні, щось інакше
Ніж те „про мене“ вічне каліфорнське...“

Банкір тихо підспівує.

„Текст і мелодія — як з одного матеріялу... Чудово!..“

Німець професор цокається з земляком:

„За Ваше спеціальне!“

Захоплений і по-дитячому зворушений банкір стискає ще під час виконання куплета руку своєї дружини.

„Кицю! Бачиш, ось кого мені треба! Ось кого мені треба придбати. Ось справжня протитрута на щоденні турботи та пригнічені настрої, Клер. Це справжні ліки проти світової скорботи... Маса настрою...“

Місіс Брантінг автоматично і без кохання гладить маленьку, розжеву від вжитку вина руку свого чоловіка. Знову

„Поет повинен з королем іти
До людства нашого найвищої мети...“

„Чудово сказано, Клер...“ озивається банкір з вдячним поглядом. „І посамперед, нормально і правдиво відчуте. Глибоко правдиво... Людина ідеалу, сполучена з людиною діла... Ось те, чого так пекуче треба людству. Під таким проводом... перемогу над тягарем землі, уже так добре підготовлений наукою й технікою тріумф над тлінням, — було б цілком забезпечено.“

„Так, плече в плече обидва!“ втручається німець-професор: „...вони могли б без мороки вставити наш вік у рамки...“

* * *

Вже пізня ніч.

„Тірі... Ті-і-ірі... Тірілі...“

Самотній птах все ще співає.

Автомобілі, що мали відвезти екскурсію в Париж, уже готові.

„Чи не занадто це буде — ще й їхати вночі серед привидів?“ питає себе дехто, міркуючи про можливість переночувати в отелі „Над світовою війною“...

На закінчення турне для настрою має відбутися ще й блискучий фоерверк, сполучений з натуральною прожекторною виставою на тему „Тисяча й одна ніч“.

Пані й пани, рука в руку під згуки бравурного марша яцбанд-оркестра виходять блискуче виконаним полонезом із шклянками в руках на терасу.

Уже б'ють далеко в пустелю боєвища стрункі прожекторні блискавки...

На стихійно кілька раз висловлене змежи суспільства бажання, банкір, після певного вагання, виступає з короткою промовою:

„Вельмишановні пані й панове! При погляді на ці руїни, на жахливі залишки кривавих подій, в глибині нашого серця знову озивається прастара воля людства до порозуміння народів, до всесвітнього щастя, до миру народів. „Мир на землі!“ — ось гасло, що його всім нам нав'язали одвідини боєвища. Але тільки праця, праця і знов таки праця, праця і сполучений з нею добробут, — тільки це може стати запорукою, єдиною гарантією справді тривалого миру... Хай народи запишуть це золотими літерами в своїй пам'яті. Мое вельмишановне панство! Я підношу свій келих і прошу вас одноголосно приєднатися до кличу: „Хай живе мир! Хай живе порозуміння народів, замирення народів, той добрий дух взаємного розуміння і взаємної пошани, що шириться тепер так переможно по всіх країнах... Війна вмерла. Хай живе... союз народів! хай живе...“

„Ура! Ура! Ура!“

Шклянки дзвенять...

Німець-професор упрів.

Його молода дружина втирає йому своєю хусточкою краплини пота з лоба.

„Паневропа, думаю я“, — дебатує він зі своїм земляком: „Паневропа, кажу я, ось справжній вихід. Натурально, під господарським і культурним проводом Німеччини. Під інтелектуальною, сказати б, гегемонією...“

Яцбанд-оркестр починає попури з салдатських пісень усіх націй, що брали участь у світовій війні.

Між іншим, також і сентиментально варіований мотив „Я маю товариша“ з закінченням: „Пташки в лісі...“

Тихо-тихо, затухаючи піано-піаніссімо.

* * *

Прожектори грають.

Їхні блискавки перехрищуються, сходяться й розходяться віялом, часто нагадуючи велетенську кошаву руку, що нервово витягнутими пучками ніби намагає на землі якусь здобич.

З тріском у височінь летять ракети, чарівні вузли саява наліпають на хмари, ефектним півколом зависає штучна веселка; високо плигають зорі, танцюють хвости іскор; палає ліхтарем велетенська куля з сотень пурпурно-племінних світляних метеликів; крутяться огні сонця; мерехтить штучне небо. І на закінчення цієї світляної симфонії сліпучим мигтінням ллється золотий дощ, що в уяві багатьох присутніх стає почасти містичним падінням велетенської різдвяної ялинки, почасти видовиськом небесного війська, що зі співом „Мир на землі!“ спускається з наскрізь пересякннутих вічною осанною високостей, посиваючи милостями зруйновані поля скорботи цього світу.

Повний місяць не один раз зникав на кілька секунд за чарівною завісою феоерверка.

А з усім цим, вихоплюючись крізь розчинені вікна великої залотелю, тісно сплітається припасована до золотой ночі мелодійна музика яцбанд-оркестра.

* * *

Раптом блискавки прожекторів лягають на землю, сполучуються в один пломенисто білий промінь, цей промінь нагадує безмежно простягнуту в далечінь пустелю боевища світляну стежку.

По ній ходив Христос бідних селян.

Все ще мелючи щось невиразне, стоїть на колінах над гранатною ямою серед залитої світлом місцевости „невідомий салдат“.

„...Я Еміль. Мене звуть „невідомий салдат“ або „тулуб“. Самотня пташка співає: „Еміль, де ти?“ — „Завжди тут, люба!“ відповідає зі свого льоху „тулуб“... І „невідомий салдат“ б'є мене по плечі і бере мене ніжно за кінчик борідки: „Твоя жінка тебе розсердила? Не роби такого скорботного обличчя! Дощів і без цього досить, як також і часу солоних огірків. Ходім, тулубе, вип'ємо! Ходім, тулубе!... До труби є ще час...“ І таким чином я подібний до святої трійци Я три і разом — один“.

Еміль вдивляється. Промінь світла потрапив на нього.

„Тулуб“ спускається в свою гранатну яму...

* * *

Цієї ночі трапилося два сні.

Один приснився банкірові.

В криштално вишліхтованій, прозорій як льод хмарці лине він безмірно високо над землею; земля під ним, дика й порожня, кликає й парує.

В болотяних проваллях комашаться люди, і вся їхня земля нагадує велетенську миску, викладену поруватою матерією, що без сліду всмоктує невпинний широкий струмінь крові людей.

Банкір зібрав навколо себе гурт добрих письменників і літераторів, що летять за ним та славлять його, складаючи на його честь вередливо-кручені оди та більше чи менше патетично виконуючи їх на часто влаштовуваних прийомах і урочистих обідах. І що - дня летять на землю хмари газет, де вміщено довгу низку статей зі старанною науковою аналізою нового часу, з докладними, найкраще деталізованими і широким статистичним матеріалом обґрунтованими роз'ясненнями ролі фінансового капіталу та істоти імперіялізму, чи, більш відповідно культурному смакові, — Нового Ренесансу Людяности“.

І фактично — хто ж міг би це заперечувати? — банкір чим далі то більше стає подібним до Бога!

Коли піп, наприклад, молиться: „Батьку наш!“, то насправжки в найглибших закутках своєї збентеженої душі він благає: Надіймося, що пан банкір не замкне нам одного дня наших багатих парафій...“ Але Бог, банкір, і трохи не думає про це; навпаки, після щасливого одужання з тяжкої атеїстичної хвороби молодости, він чим раз глибше поділяє з літами погляд: „Релігію повинно зберегти — для народу!“ Освіта в цю добу панування банкіра цілковито вийшла з моди, і сіллю релігійної віри було приправлено ці дні світу.

„Світ стає кращим з кожним днем. Жити в ньому — радість“ віщають принаймні офіційні апостоли. „Панування фінансового капіталу — початок раю на землі!“ гукають — хоч переконані цілком протилежного — знову інші.

Земне болото росте й шириться. Високо літаючи над ним сферичними безоднями неба з нап'ятими зважливою пихою переможців грудьми, банкір і його причет переконані своєї повної безпечности від процесу гниття, що сягає вже найглибших глибин землі. Проти його наочно непереборної професійної хвороби, що часто паралізує всю життєву енергію та підтинає всю волю до життя, проти нудьги, що особливо гостро виявляється в його нащадках, постійний гурт медичних авторитетів усіх країн вигадує чим раз новіші ліки, що затримують невблаганний смертельний кінець процесу.

А проте, не зважаючи на те, що він літав так високо в повітрі і, здавалося, панував над простором і часом, — мав він глибше коріння в часі і тісніший зв'язок з землею, ніж це хотіли змалювати в своїх апотеїстичних співах його поети.

Сталося ось що:

Сталося, що він у своєму польоті як вихор потрапив одного дня в вузол непереборної для нього суперечности. Вона набрала характеру долі для нього, і що дужче силкувався він виплутатися з неї, то глибше загрузав у ній.

Все, що він ні робив — чи будував фабрики, чи засновував колонії, чи добував нову сировину з землі, все, що він ні робив для себе, одночасно робив він і проти самого себе.

Кожний наказ, що він видавав у своїх, і тільки в своїх власних інтересах, негайно ж непередбаченим та тим гострішим чином звертався проти нього самого.

Можливо, це легше зрозуміти на прикладі того нещасного плавуна, що заплутався в пастку баговіння і силкується визволити з нього свої руки й ноги, але за кожним найменшим рухом тільки прискорює свою загибель.

І от одного дня банкір змушений був через свої уряди скасувати практику занадто твердого, закляклого принципу законності і замінити його винятковим станом, себ-то яскраво виявленою самоволею, бо й надалі він міг панувати тільки на підставі абсолютної анархії. Інакше його власні накази, декрети й закони неминуче стали б йому мертвою петлею.

Наприклад, раз озброїв він чорних проти білих.

Але одного дня чорні раптом повернули зброю і взяли на мушку його самого, як білого.

Або:

Він штучно сіяв розклад, але при тім розкладався й сам, тимчасом як народ, не зважаючи на всі нечувані муки, що зазнавав від процесу розкладу, кінець-кінцем переборов цю отруту. Взаємно жерли себе трести й концерни, і народ через те спливав кров'ю, але одночасно народжувалась і потужна протитрута тому — класова свідомість, почуття солідарності, дух класової боротьби. І незабаром після того революційні маси трудящих під проводом суворо-дисциплінованої партії виступили на політичну арену, як високоцінний бойовий матеріал...

Але навіть тоді, коли, підбурений манією неблаганної й непереможної суперечності, збудував він проти червоної поводи бунтівників греблю шибениць, коли йому не лишилося нічого іншого, як, на доскутому повним безсиллям, виявляти свою жагу влади безоглядними й безглуздими вбивствами та легкодухим і нікчемним плюндруванням народніх сил, навіть і в цю добу свого зримого панування він мимоволю своєї волі незмінно мусив керуватися принципом: „з одного боку — з другого боку“.

З одного боку віч фізично нищив бунтівників і без залишку викорінював їхні організації, з другого ж боку, тим самим, як раз цим нищенням, ретельно, можна сказати — старанно, знову утворював вдемонізований ґрунт, звідки буяли незадоволення, голодне обурення, страйк, заколот і повстання.

Так жер він, а одночасно стан речей жер і його.

Своїми насильствами він на ділі дуже мало що міг змінити в тій осоружній факті, що його кинув йому колись в обличчя один засуджений ним до страти революціонер: „О, високоповажний пане!“ гукнув той під шибеницею в останнім слові: „Ваша практика вбивств — ваша лицемірна катівська мораль, як надбудова над нею — це найкраща пропаганда для нас і для наших ідей. Ведіть далі Вашу роботу. Що нахабніше, то краще... Завдяки Вам ми швидче дійдемо до своєї мети...“

Остання підпора, що на ній він у конвульсивній боротьбі ще хотів затримати свою владу — завжди охочі до ілюзій і ласі до сенсацій дрібні буржуа, босяки, наймані вбивці та шулери — хоч і підтримували його, але тільки так, як повішеного мотузка.

Чад крови хугко розвіювався. І настала хвилина жорстокого протверезіння.

Коли б і далі було все так, як бажав банкір, — прийшов би кінець. Але сталось інакше.

Нижче й нижче сідав він у своїм польоті.

Вже долітало до нього земне шумовиння.

Бо ж досі він з успіхом міг переборювати тяжіння землі тільки тим, що мільйони й сотні мільйонів люду добровільно робили на нього тяжку роботу. Тільки коштом цієї добровільно робленої на нього мільйонами та сотнями мільйонів тяжкої роботи міг він вільно й без перешкод рухатися в повітрі.

Кайдани мільйонів і сотень мільйонів люду були для нього неодмінною передумовою його власної свободи. А свобода людей рівнозначила поневоленню його самого.

І що раз нижче спускаючись, бачить він тепер, як ті, що добровільно служили йому понад ціле століття, під убивствами й тортурами скидають кайдани, як рвегься вся система примусу й пут. І разом з тим він почуває, як неблаганні пута лягають йому на мозок і на тіло.

* * *

В холодному поті прокидається з цим почуттям банкір, в корчах хапаючи повітря, як витягнута з рідної стихії риба.

З трохи пройнятої салом шиї повільно сходить вражіння від мотузки, накинutoї йому в останню хвилину сна.

Котиться товста сльоза.

„Так от така була б подяка? Справді, світ таки дуже невдячний!“

І, позіхнувши, банкір міркує далі:

„Хіба не безлічі мільйонів давав я хліб роботою? Хіба я, взагалі кажучи, не дарував людям життя?... Подумати тільки про велетенські колонії збудованих мною робітничих жител. Або про розкішні дома для відпочинку, санаторії для службовців та різні притулки, що я оце недавнечко намірявся будувати! Діло є ділом... Але й поза ділом можна, як виняток, дозволити собі розкіш і дати волю своїм почуттям... Основним для ділової людини, до якого б фаху вона не належала, є й залишитись те, щоб у своїй роботі бути абсолютно вільним од таких-от сантиментальних збочень та чудернацьких снів... Долини — діло, а душа — горам... Отже, проти скарг, погроз, снів, привидів і іншого — стояти так само твердо, як і попереду. Боятися все ще нема чого... Ми ще дужі, ще досить, досить дужі...“

Він випростався.

Обмацав свої м'язи.

Кості тріснули.

„Дурниці. Всьому цьому сонному безглуздю винні тільки боєвище та провідник із його ідіотськими й нахабними жартами. Звичайно-Цуценя паршиве. Ще й за вухами мокре. Вошивець, собачий син, па! разит і ледащо, цілком звичайний, вульгарний йолоп...“

„Чи належать мені мої сни, чи ні?!”

„Чи не спекулює хто на моїх снах?! Чи не соціалізує хто моїх снів?!”

„Невже країна моїх снів — це вже громадське поле, і я, коли хочу вирядитись у сонну мандрівку, мушу брати собі провідника, що буде цинічно коментувати кожен мій рух, кожне мое сонне поривання?!”

Він тричі коротко й гостро дзвонить.
Бичем жене з мозку останній спогад про сон.
Висвистує собі спід носа:

„Так це ж принаймні щось інакше,
Ніж те „про мене“ вічне каліфорнське...“

Входить секретар з ранковою поштою і газетами.

Серед пошти банкір знаходить докладного листа від свого скоро вже двадцятидвохлітнього сина Куко, де той повідомляє свого батька, що він проходить тепер новий цикл розвитку „з вільнодумною орієнтацією“ і почуває себе так, ніби „внутрішньо перероджується“.

На „вільнодумній орієнтації“ банкір на хвилинку спотикається.

Але зразу ж посміхається, читаючи далі:

„Під вільнодумною орієнтацією я розумію те, що я чим далі то більше визволяюся спід впливу соціалістичних ідей, — володарів думок моєї молодости, особливо ж від історичного матеріалізму, і з чим раз гострішою огидою відгороджуюсь од терористичної і здатної тільки убивати кожну думку, кожне вільне поривання, практики профсоюзів, що унеможливають вільні й невимушені стосунки між підприємцем і робітником та держать усе народне життя в хоробливім, подібнім до горожанської війни стані. Я шукаю правди і тепер щиро переконався, що потрапив на вірний шлях. Не від зовнішніх відносин залежить щастя, сама істота і вартість людини; тут потрібні перетворення, поворот до самого себе і радикальний розрив з командною ідеєю нашого часу — з соціалізмом, що паралізує всі справжні життєві сили. Це, на мою думку, найтяжча хвороба нашого часу, але вона, хоч і в трясовиці від лихоманки, утворить сама проти себе нові ліки, що їх — як протиотруту — вимушений зріст свідомости значіння індивідуальности...“

„Браво, Куко! Оце добре! Ти ще будеш розрадою твому старому батькові. Іди так і далі, тоді вже ніщо не перекрутиться... Він почуває, ніби внутрішньо перероджується. Сказано просто, але, як на його вік, — дуже гарно“.

І банкір наказує надіслати Куко телеграмму:

„Гаразд. Шукай далі правди на цім шляхові, і ти її знайдеш. Досліджуй вільнодумну орієнтацію з усіх сил. Твій вірний батько“.

* * *

Другий сон приснився Жакові.

Жакові Рілло, французькому дрібному селянинові.

Злиденну хатину, де він жив, підчас війни було цілковито розстріляно, і він, після демобілізації, знову власноручно відбудував її. Місця в ній вистарчило навіть і на хлів — для корови, птиці і двох кіз.

Людина й худоба мирно живуть одне поруч одного.

Вохкий теплий дух однаково сповнює хлів і хату.

Десяти чи дванадцяти годин праці на день було мало; треба було щиро працювати ще й понад те, щоб добути з ґрунту найпотрібніші для життя продукти. І Жак часто — на кілька тижнів, особливо взимку, — мусив найматися в однім із сусідніх сел на будівельні роботи.

Та на думку Жака й його жінки Марі нічого несправедливого тут не було.

І хоч Жак часто бачив здалеку панські екскурсії на автомобілях і аеропланах, він не думав про це нічого особливого, як тільки що найбільше:

„Чи бачив божевільних? Ну й кумедні оті багатії! Чого їм ото вічно кортить колупатися в отім трупнім гної!“

Та й отель „Над світовою війною“, що стовбичив своїми п'ятдесятьма поверхами серед сплюндрованої місцевости, бачив Жак теж без особливого зворушення.

Тимчасом у сільському шинкові, куди Жак подеколи заходив, часто панував сердитий тон.

От один сільський наймит, що вже багато вештався по світах, раптом перериває оповідання про одну з своїх пригод, трощить кулаком по столу і кляне:

„Прокляття! Ми такі неймовірні дурні! Боягузи, забльовані поимийниці ми, що дозволяємо от-таке коїти! Чи уряд, не зважаючи на безліч наших прохань, робить хоч що проти тієї чуми, проти пацюків, що нині точать і руйнують зісподу всю місцевість?! Аж нічогісінько, хоч це ж дрібниця з дрібниць... Не згадуючи вже... А оте відбудовування краю, що вони на його з німців гроші взяли!! Де воно?! Де? Воно їм і не сниться!.. Одчепіться від мене з тим відбудовуванням! Кожна руїна стала предметом спекуляції! От поїдьте колись до Парижу і подивіться, як шикарно сновигають тамтешні в своїх автомобілях по місту! Он туди пливе золото, скажу я вам, а ми дивимось... Хочеться побачити, що воно ще з того буде... Та тільки ж нічого не поробиш!.. Бог з ними, з тими багатіями та й з їхнім багатством... І що ото за втіху вони собі вигадали: стромляють свої довгі носи в братські могили і не тямлять краще витратити свій час, як вештатися по боевищу. Вони перепливають для того океан, приїздять із Америки, щоб збирати отут кістки, щоб збирати кістки, кажу... А тут, у нас,—які злидні! Хіба оце село? Хлам, гнилі дощаті халабуди... Перший путящий вітер розвалить і змете геть...“

Та ледве заходить хто з старших—чи вчитель чи старшина—цей галас одразу вщухає, бо ж треба разом лаяти міських робітників, що ось знову—котрий уже тільки раз?—страйкують.

„Восьмигодинний день!“

Селяни хрипко регочуть.

Міцно кусають зубами кінці люльок, дико пахкають хмарами диму...

„Лежні, босаячня, стерви!.. Хіба ми, селяни, хоч мріяти можемо про восьмигодинний день? Їм може було б до вподоби селянам худобу забрати та врожай спалити, ге? Але ж хай хоч наважаться вийти на село! Такого паленого скоштують, що весь свій вік потім чухатимуть собі спину!..“

І старшина під загальні оплески хвастає своїм кулеметом, що з цією спеціальною метою приховав у себе в повітці.

* * *

Чотирі роки ураганний огонь війни лютував над цією місцевістю, що була Жаків батьківщиною; і лежить вона тепер гола й порожня.

Простяглася вона як велетенська опалена рана, яма на ямі, гуля на гуді. І вона сниться Жакові...

Над нею блимає сліпуча заграва сірчаної фарби, а обрії затягло соковито червоними, немов зі свіжої крові плямами.

Істоти й речі потонули в цьому чарівному царстві світла так глибоко, так незмірно глибоко, немов би вся ця німа й покинута країна опинилася на дні шкляного моря.

Але ось чути в далечині стальне торохтіння, і видно, що лине апарат, збудований із кісток та обтягнутий чисто ніби людською шкірою. Він вільно летить у повітрі, без жадного зусилля пробиває шлакоподібні хмари, і підлітає чим раз ближче, чим раз ближче, так близько, що Жак уже може пізнати самотнього на ньому пасажера. Це невеличкий, неясковий сивий чоловічина у фракці й циліндрі. Він з дружнім привітом вклоняється на всі боки, чисто тобі як президент республіки, коли він приймав парад переможного війська союзників на Елізейських Полях у Парижу, після підписання мирної угоди. Але цей чоловічина аж до останньої волосинки нагадує також директора банку Мішле, що має недалеко села прегарну нову віллу, куди, щоб одвідати свою родину, що суботи після закриття біржі приїздить дивовижно рівним асфальтовим шосе.

„А оце що?“ дивується тепер Жак у сні: „Ось іде ще й дощ, тільки цей дощ іде зовсім не на землю з неба, а як раз навпаки, — з землі на небо! З мільйонів людських очей тече цей дощ, цей дощ сліз, і ціла небесна півкуля — Єзус-Маріє! — туго сповнюється цих сліз, стає як вагітна і — Господи помилуй! — рветься! рветься! і враз падає огненною лавиною на землю. О, як пекельно палить розтоплений метал... Та ще й музика, ще й музика долучається до цього пекла...“

Охоплений жахом Жак прокидається.

„Рятуйте! Рятуйте!.. Марі! Хата зайнялася! Весь світ горить! Чи ти його теж бачила, як він верхи на „звірі“ переїхав через боевище? Марі, банкір скаче верхи над боевищем і — о! — на звірі, я не можу цього переказати... А далі підпалюється світ, і не з усіх чотирьох кінців, ні, він одночасно горить і зовні і з середини.“

Ось пожежі сполучуються в одну, полум'я вибухає буйним стовпом, Марі... А ми, Марі, з нашим живим грішним тілом опинилися як раз посередині... Єзус-Маріє!.. Свята Матір Божа, молися за нас, бідних грішників у нашу останню хвилину... Амінь!..“

Диким голосом вигукує Жак останні слова і будить тим свою жінку.

Жінка міцно тримає його, але він знову починає, трясучись ніби анді, скригаючи зубами та з піною на вустах:

! Невже ти й досі не бачиш, як він скаче верхи над боевищем, гоп, гоп, гусаса, гайсаса, гоп, гоп, гоп... Рятуйте! Дзвін та гвалт! Банкір скаче верхи над боевищем... Чоловісно... А які тонкі й нервові руки у нього! Це він знову вклоняється, як надягає рукавички!.. Скорботи земля під ним! Чи чуєш ти це, Марі?! Світу... Це ж провіщення, Боже пророцтво, що воно таке?..“

Тим часом жінка запалила світло і простягає, благаючи, руки...

„Жак, чи ти не збожеволів? Чи не робиться в тобі щось темне?

Що й вимовити не можна?!“

Та Жак белькоче далі:

„Гоп! Гоп! Гоп! Гусаса! Гайсаса! Гоп! Гоп! Гоп! Він скаче, кажу тобі, скаче, скаче... І нема кінця його проклятій примарній пекельній їзді, аж поки не починає падати з неба вогонь, цей жахливий огонь, ця пекельна чума!“

Вони обидва стають на коліна, христяться й христяться та до ранку моляться перед невеличким вівтарем, перед гіпсовим гротом з Дівою Марією, і перед вирізьбленим з дерева Розп'ятим, що висить у кутку, торкаючись своїм терновим вінцем стелі.

„... і позбав нас від лукавого!“

„Амінь! А-мінй!“ ридає монотонно Жакова жінка.

Співає півень.

* * *

Рано вранці, ще перед службою божою, біжить Жакова жінка до попа.

„Ваша милість! Що це за нещастя нам сталося, що за спокуса!“

Піп слухає оповідання жінки.

Незабаром входить і Жак.

„Це від диявола, Ваша милість. Подивіться, як він виглядає! Повне безладдя в голові!“

Піп бризкає на Жака свяченою водою.

Жак христиться.

Тоді піп бере його за руку, пробує пульса і привітно каже:

„Сідай і оповідай, Жак!“

Жак христиться.

„Іменем Бога — Батька, Сина і Святого Духа! Нічого не затаю не додам, поможи мені, Господи... Амінь!“

„Отже, Жак, ти бачив сон і бачив вершника в циліндрі, подібного до директора банку Мішле?“

„Так, Ваша милість, так. Точнісінько. Подібного до директора банку і на коні, та власне не на коні, бо він вільно їхав по повітрю“.

„Тепер подумай ще раз, Жак, чи він справді був у циліндрі?!“

„Та певно, Ваша милість, це був справді циліндер“.

„А не троекутка?“

„Ні, Ваша милість, не троекутка?“

„Не така, Жак, як мав великий Наполеон? Ти ж знаєш, яка вона...“

„Ні, пане, це не була троекутка, що носив Наполеон. Це був циліндер, напевне циліндер. А Наполеона я одразу б пізнав, коли б оце він їхав верхи над боєвищем...“

„Почекай-но, Жак! І не була це постать з Апокаліпса Іоанна, одна з тих, що про неї в Святому Письмі написано: „І я уздрів розкритого; і бачу білого коня, і той, що сидить на ньому, — зветься вірним і праведним; він судить і карає в справедливості. І очі його були як мідя, а на голові його безліч вінців; і написав він ім'я, що його ніхто не знав, тільки він сам. І мав на собі шати, заплямлені кров'ю.“

І його ім'я було Слово Боже. І за ним іще їхало військо в небі білих конях...

Жак хреститься і хитає головою.

„Ні, ні, ні, Ваша милість, це не він був. Той, про кого пишеш у своєму Апокаліпсі, це ж святий ангол Божий... А я бачив певне не ангола“.

„І ти бачив його справді, Жак, бачив його своїми власними очима?!“

„Присягаюся, Ваша милість! От як от-тут стою, хай мені Бог допоможе,—так і тоді я бачив його просто віч-на-віч...“

„І він осміхався і привітно на всі боки вклонявся?!“

„Так, Ваша милість! Я пригадую його обличчя вже тепер, то разд не можу розібрати; мені здається, що він осміхався одночасно і привітно і єхідно. А може він і зовсім не осміхався, а просто сльозив зуби...“

„Але ти твердо пам'ятаєш, що на ньому була не троєкутка?“

„Ні, ні, Ваша милість, це був циліндер!“

Піп неспокійно ходить по світлиці.

„А подивись мені в очі, Жак! Так, гаразд! Отже,—циліндер, вигляд як у директора банку Мішле... Галюцинація... Як у директора банку Мішле, що справді часто їздить ранком верхи в парку. Але якого страшного, огидного звіря, такого дракона, такого змія, як ти бачив у своєму сні, Жак,—такого страховища нема в цілیم світі... Чи не був ти, бува, замолоду хорий, Жак?“

„Ні, Ваша милість!“

„Чи не бувало у тебе мокре ліжко, чи не падав ти непритомний?“

„Ні, Ваша милість!“

„А на військовій службі, Жак, чи не мав ти трипера, шанкра, якогось висипу на кінці чоловічого члена, на жолуді...?!“

І піп гостро дивиться Жакові в лице, піднісши пучку та патетично натискуючи на кожне слово.

„Ні, Ваша милість!.. Як вірний син церкви, присягаюся Вам:“

„Тоді твій сон походить, очевидно, від перевтоми, кепської неналежної циркуляції крови, Жак... Відтепер не їж нічого гострого і тільки легкі страви... І якщо мога швидче викинь свій безглуздий сон з голови, бо він дуже легко може перетворитися в блюзнірство, відьмацтво, чи в злочин перед законом... А як лягатимеш спати—пов'яжуй мокру хустку собі на голову... І сповіди та причастя не бувай, Жак...“

Ударив дзвін сільської церкви до ранньої служби...

Жак і Марі хрестяться і встають.

„Громадянин Жак Рілло! Я мушу закінчити допит... Ідіть тепер зо мною до ранньої служби...“

Марі цілує попові руку.

Все вклоняючись, обидва відступають задом до дверей.

* * *

Глибоко зігнувшись, стоять навколішках Жак і Марі на останніх місяцях у сільській церкві.

Вони не моляться, а голосять:

„Свята Маріє, Матір Божа, помолися за нас, бідних грішників, у нашу останню хвилину... Рятуй! Рятуй! Рятуй!..“

І як у морзі, коли могильник зі своїм помічником важкими ударами молотка забивають цяхи в труну, так від вохких стін сільської церкви брязкотом одбиваються голоси вірної громади в хорі:

„Аміль! Аміль!“

* * *

Кожний класово свідомий пролетар зумів би сам пояснити сон Жака.

Для цього треба мати не якусь особливу розумну голову, а тільки те, чому дивним чином особливо розумні голови як-раз як-найупертіше противляться. Треба мати розуміння механізму історії, того, що наша історія є історією класової боротьби. І треба мати відчуття того факту з досвіду власної шкіри.

„Як на мою думку, принаймні, то пояснення твого сну, Жак,— річ надзвичайно проста“ — відповів би йому свідомий пролетар.

„Слухай добре, Жак. Ось воно.

„Ти справді бачив усе як слід: ніяку не троекутку, а цілком банальний циліндер. Правильно: банкір скаче верхи над боєвищем. І де він не ступить, а з ним і вся класа експлуататорів, скрізь там в убивчих боях земля перетворюється в боєвище, в першу чергу в боєвище Праці,— в бетоноване, галасливе од машин боєвище, звідки ростуть димарі, що ти їх у ясний день бачиш біля Парижа. Це робітничі квартали та промислові місцевості з фабриками та вкритими хвилястим залізом бараками. Скрізь, куди ні кинеш оком, Жак,— скрізь це боєвище Праці стало вже фактом: і в Європі і в Америці і в усіх закутках, що залишилися ще після розділу світу. В Африці, Азії, Хіні, цей процес відбувається зараз під знаком хреста за участю християнських місіонарів. І це боєвище Праці одного дня раптовим скоком, як це неминуче походить із усієї системи, що його породжує, перетворюється в інше боєвище, що більш голо й брутально виявляє характер командного нині суспільного ладу,— в те боєвище, коли мільйони й сотні мільйонів не повільно доходять від голоду, хвороб та перепрацьованості, а в інтересах гнобителів похапцем взаємно винищують себе скоробивчими машинами марки „Патент Рапід“ і іншими засобами вбивства, що так чудово відповідають безпардонності та надзвичайному технічному розвитку буржуазної культури.

„Банкір скаче верхи над боєвищем.

„Але ж він скаче зовсім не на чотирьохногому коні і не йде також пішки, двома ногами: він мільйонноногий, мільйоннорукий, мільйонночлений. Він йде танками, кулеметами, дредноутами, йде як погром, як шибениця, як електричний стілець, як політичне вбивство. Він хмарами бомбовозів літає в повітрі. Щоб підбадьорувати себе, він наказує поетам співати гімни про героїську смерть за батьківщину, а разом з тим виприскує отрунний газ, і зачеплена тим газом людська шкіра горить на живому тілі. Він ходить і під землею та робить звідти страшні вибухи... Робить невеличкий сивий невиразний і привітний пан, що ти його часто зустрічаєш на вулиці, Жак... Поглянь на нього в його

конторі, при роботі. Він працює по дванадцять, а часто й більше годин, він невтомно працює день і ніч — винюхуючи ринки збуту, вигадуючи зачіпки до війни, вихитровуючи нові знаряддя вбивства, більш ідеальні отрути, більш ідеальні гази... Європа — це ідилія, Європа — це злиденний смітник, нікчемна грудка бруду в світовій каші... Геть з Європою!.. Ми уздоровимо Європу!.. І цей невеличкий, невиразний сивий чоловічина, цей пан, орудуючи за допомогою кількох електричних кнопок цілим апаратом держави, цей пан разом з владою в твоїй власній країні, Жак, вони вигадали нову розкішну і цілком припасовану до гуманної доби цивілізації методу смоктати твою кров, без упику розкошувати з поту твоїх рук та видувувати з твого мозку барани, видувувати в такій мірі, щоб цілі покоління їхньої породи безтурботно й весело могли з нього жерти. Заради їхніх жартів і веред ти злинюєш. Щоб вони могли розважатись, — сушить очі твоя жінка, божевільна з турботи за щоденний хліб. Щоб багатії мали час нудьгувати, ти натираєш собі мозолі на руках. Щоб їм ні про що не турбуватися, ти сходиш кров'ю... А проте ця метода здається тобі самому, Жак, такою шляхетною, такою людяною і доброю, що ти, коли зустрічаєш банкіра на вулиці, то низько, мало не до землі скидаєш перед ним капелюха, побожно шепочеш: „Доброго ранку, пане...“ і, зворушений його безмірною добротою, додаєш йому наздогін: „Дивіться, це ж великий добродій!“

„Жак! Протри ж нарешті заспані очі! Провітри на совість свій забобонний селянський череп і пошли попа під три чорти, коли він знову почне кропити тебе свяченою водою... Зовсім не треба, щоб ти до віку, ціле своє життя лишався кропленням дурнем, як був аж досі... Банкір скаче верхи над боевищем... Жак, ти ж тямиш орудувати рушницею, ти ж навчився стріляти!! Хай же сниться тобі тепер друга частина твого сну, хай сниться яскраво й уперто, доки аж не перетвориться в дійсність!..“

„Ще й друга частина сну?!“ запитав би при цих словах Жак, іще з тривогою й з недовірям... „Одчепись! Мені вже й першої аж занадто досить...“ Але він незабаром без особливої мороки зрозумів би, що тією другою частиною сну хоче сказати його класовий товариш: Жак повинен не терпіти гніт, а вести класову боротьбу і вірити в перемогу пролетаріату.

І класовий товариш, міський пролетар, пояснюючи йому сон далі, сказав би ще виразніше:

„Банкір скаче верхи над боевищем.

„Але з цього ним утвореного боевища, Жак, мусять повстати борці, — ми самі, Жак — щоб у слушний час криваво помститися на банкірові за мільйони вбитих.

„Тепер — про ту музику, що ти чув у сні. Ти кажеш, що це були ніби удари молотків, скрегіт зубів і торохтіння кісток; ніби голосно верещав орган у сільській церкві, ніби самі собою розійшлися регістри, ніби злий вітер гув через усі дудки, ніби міх сопів як чума, а на педальках ніби тупало без перерви ціле військо.

„Тепер, Жак, коли ти вже зрозумів свій сон, ти зрозумієш і цю музику до нього.

„Насправжки, розкішні класичні симфонії, церковні концерти і чужою розмірені фуги нашому часові більше не відповідають. Ритм

нашого часу — інший, це — музика боїв і бойова карманьола особливого сорту: ще й по цей день не збудовано струмента, що передав би цей ритм, що схопив би цей пекельний темп; нема музики, що здолав би змалювати його. Час реве сам свою музику. Але останнього мотива в цій пекельній симфонії — заграє пролетаріят...

„Ото ж учися, Жак, пригравати панам до танку, коли прийде слухний час. Зі своїм струментом ти як найкраще потрапиш у лад великому оркестрові.

„Тепер, в зв'язку з дійсністю, ти зрозумієш також свою фантастичну картину, як небо сповнюється сліз, що підносяться з землі, і як уся їхня маса кінець-кінцем з велетенським гуркотом вибухає, спадаючи на землю рідким огнем... Це просто значить, що пролетаріатові час уже брати владу, бо стільки скорботи, суму, звірячої підлоти сповнило світ, що коли б був справедливий Бог на небі, — він справді не міг би зробити нічого іншого, як тільки одним махом своєї всемогутньої руки змести з землі цю людську погань, що звикла жити з немилосердного гноблення інших людей... Та твій бог — мертвий, Жак. Та він ніколи й не жив для тебе... Тому бери рушницю на плече, коли тебе знову покличуть і грай совісно на своїм струменті, Жак. Тільки нам, пролетарям, належить раз назавжди вичистити гній з цього світу...

„Так, рятуємось! Рятуємось! Дзвін на гвалт, Жак! Банкір скаче верхи над боєвищем!!!“

І Жак, пробуджений до класової свідомості французький дрібний селянин, відповів би:

„Так, міський товаришу! Ти дав мені вірне пояснення мого сну, я добре це бачу... Попи завжди дурили нас. Ми повинні стати товаришами в боротьбі. Ти і я, ми — одне. Нерозлучне... Дай мені твою руку на тім. Міцно... Так, так тому й бути...“

* * *

А банкір скаче верхи над боєвищем.

Верхи на Бретанню, над Нормандією, верхи через Німеччину, скаче високо над річками й сухими степами, скаче аж до глетчерних пустель та скелястих стрімчаків високих Татрів.

Маїсові лани Хіни палають під тінню його крил. Як стеблини під час бурі, глибоко до землі гнуться спини й голови кулі. Згорбленим мусить бути народ, щоб банкір міг скакати верхи, верхи, верхи...

Так минає десятиліття... Банкір скаче верхи, скаче весь час. Певніше, ніж будь-коли, сидить він на своїм сидлі, як підмальована та в фразі з циліндром божо статуя...

Б'є кістками барабан.

Торохтять черепки ребер.

Гоп! Гоп! Гоп!

Рятуємось! Рятуємось! Дзвін на гвалт! Банкір скаче верхи над боєвищем...

Але дзвін, що скоро ударить, — уже не сигнал тривоги! Він уже кличе на наступ!!!

Гноблені народи підводять голови, пружиною випростують свої спини... І кінь та вершник котяться в кров і порох!

Кінець